

SABIR KAVRAMININ SEMANTİK TAHLİLİ

Halil İbrahim KAHRAMAN

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2018

SABIR KAVRAMININ SEMANTİK TAHLİLİ

Halil İbrahim KAHRAMAN

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ESKİŞEHİR

2018

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Halil İbrahim KAHRAMAN tarafından hazırlanan “Sabır Kavramının Semantik Tahlili” başlıklı bu çalışma 22.10.2018 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan.....

Prof. Dr. Ali ÇELİK

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Fatih TOK

(Danışman)

Üye.....

Dr. Öğr. Üyesi Ercan ŞEN

ONAY

...../...../ 2018

Prof. Dr. Mesut ERŞAN

Enstitü Müdürü

...../...../2018

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Halil İbrahim KAHRAMAN

ÖZET

SABIR KAVRAMININ SEMANTİK TAHLİLİ

KAHRAMAN, Halil İbrahim

Yüksek Lisans-2018

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Fatih TOK

Yeryüzünde insanlığın serüveni ilk insanlar Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yaratılmasıyla başlamıştır. Onların hemen ilk oğulları arasındaki mücadele ile birlikte kıyamete kadar sürecektir olan hak ile batılın savaşı ortaya çıkmıştır.

İnsan zorluk içinde yaratılmış ve zor şartlar altında çeşitli sınavlara tabi tutulmuş bir varlıktır. Anne karnındaki sıkıntılarla başlayıp, doğumu, hastalıkları, büyümesi, yetişmesi, eğitimi, geçimi, olgunlaşması, çoluk çocuk sahibi olması, insanlarla olan iletişimi, yaşlanması ile geçen ve ölümü ile son bulan bu dünya hayatı zorluklarla dolu bir süreçtir.

İşte bu zor şartlarda insanın sınavı kazanabilmesi, Yüce Allah'a kullukta, O'nun emirlerine itaatte başarılı olabilmesi, şeytana, nefsin heva ve heveslerine karşı, dünyaya kendini kaptırmaya karşı mücadelede azimli, dirençli olabilmesi, başına gelebilecek olan hastalık, saldırı, ölüm, korku vb. sıkıntılara karşı dayanıklı olabilmesi için ona daima lazım olacak olan birtakım vasıflarla donanması gerekiyordu. Bu yüzden ki Yüce Rabbimiz insana bütün bu sıkıntılara göğüs gerebilecek bazı vasıflar verdi. Söz konusu vasıflardan en önemli olanları ise iman, amel, ihlas, irfan ve sabır gibi birtakım üstün özelliklerdir. Hayat serüveninin içinde iman, salih amel, ihlas ve sabır bir bütünün parçalarıdır. Bunlardan birinin eksikliği kişiyi zayıf düşürecek ve kulluğu

kesintiye uğratacaktır. İnsana dünya sınavında başarılı olması için en büyük katkıyı sunacak vasıfların başında sabır gelmektedir. Hayatın çok süratli bir şekilde aktığı, insanların bu gidişata ayak uydurmakta zorlandığı ve psikolojik olarak olumsuz etkilendiği bir süreçte en çok ihtiyaç duyulan hususlardan biri de sabırdır. Bu yüzden sabır bu imtihan sahasında son derece önemli olup vazgeçilemez ahlâkî bir değer olmaktadır. Bu bağlamda öncelikle sabır kavramının doğru anlaşılması gerekir. Ancak bu şekilde insan zorluklara karşı donanımlı güçlü olabilir ve kullukta başarıyı yakalayabilir. Bu sebeple biz de araştırmamızda sabır kavramının özellikle Kur'an çerçevesinde doğru anlamını tespit etmeye çalıştık. Bu çerçevede sabır kavramının sözlük ve terim anlamlarını, yakın ve zıt anlamlarının neler olduğunu, cahiliye dönemi ve İslamî dönemde bu kavramın nasıl bir anlam kazandığını, nelerin sabır kavramına dahil olduğunu veya olmadığını araştırdık. Araştırmamızın temel hedefi insan ve toplum için son derece önemli bir vasıf olan sabır kavramının doğru anlaşılmasına bir nebze katkı sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Sabır, Kur'an, Ahlâk, Musibet, İman

ABSTRACT

SEMANTICS ANALYSIS OF THE CONCEPT OF PATIENCE

KAHRAMAN, Halil İbrahim

Master Degree, 2018

Programme In Basic Islamic Studies

Adviser: Asst. Prof. Dr. Fatih TOK

Man's life begins with the creation of Adam and Eve. The war between pious and impious also begins with them and it will continue until the doomsday.

Man is a creature who is created and tested in difficulties. This world's life is a difficult process which begins from the distress in the mother's womb and continue with his birth, his illnesses, his growth, his education, his living, his maturation, his having child, his relationship with people and ends with his death.

In these difficult conditions man's passing his test, his servitude to Almighty Allah, in order to be successful in obedience to His order; to stand against devil and fancy of desire, to be determined to struggle for his world's blessing, in order to stand still towards distresses like illnesses, attack, death, fear etc. Patience is essential qualification that man needs. It is not a matter of discussion of man's being impatient in the condition of struggle to these kind of difficulties. Belief, a good deed, ihlas and patience are the parts of whole lifetime. Absence of one of them makes man weak and disrupt his servitude.

Also, in the process which life passes fast, and men are in difficulty to keep pace with this process and affected negatively, it is true that man needs patience most that is quite important factor in the field of

testing. So, the concept of patience must be understood correctly that man could be succesful in servitude and powerfull and equipped to the difficulties. For this reason, we try to present this work to make it clear this concept to be understood correctly, cognized the lexical meaning and term meaning, make its close meaning and antonym known, how this concept understood in pre-islamic age of ignorance and islamic age, what kind of things could and couldn't be patience.

Key Word: Patience, Qoran, Morality, Calamity, Faith

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT	vii
KISALTMALAR	xi
ÖNSÖZ.....	xii
GİRİŞ	1
I. Konunun Amacı ve Kapsamı	1
II. Kaynaklar	2
III. Çalışmanın Yöntemi.....	4

1. BÖLÜM

SABIR KAVRAMININ LÜGAT VE ISTILAH ANLAMLARI

1.1. LÜGAT ANLAMLARI.....	12
1.1.1. Sabır Kelimesinin Türevleri	14
1.1.2. Yakın Anlamlı Kelimeler	18
1.1.2.1. Sebât.....	18
1.1.2.2. Hilm	19
1.1.2.3. Vakâr	23
1.1.2.4. Azim.....	24
1.1.2.5. Metânet	24
1.1.2.6. Teennî	25
1.1.2.7. Şecaat	27
1.1.2.8. Kanaat	29
1.1.3. Zıt Anlamlı Kelimeler	30
1.1.3.1. Cahiliye-Cehl	31
1.1.3.2. Hırs.....	34
1.1.3.3. Acelecilik	36
1.1.3.4. Öfke (Gadab)	37
1.1.3.5. Cebânet Ve Tehevür	40
1.1.3.6. Ümitsizlik.....	41

1.2. İSTİLAHİ ANLAMLARI	42
-------------------------------	----

2. BÖLÜM

CAHİLİYE VE İSLAM DÖNEMİNDE SABIR

2.1. CAHİLİYE ANLAYIŞI	48
2.1.1. Dini Hayat	48
2.1.2. Ahlak Anlayışı.....	49
2.1.3. Sosyal Hayat.....	51
2.1.4. Eğitim ve Kültür.....	52
2.1.4.1. Şiir.....	53
2.1.4.2. Nesir	56
2.2. CAHİLİYEDE SABIR KAVRAMI	60
2.2.1. Kendini Tutma, Nefsini Hapsetme	60
2.2.2. Savaşta Direnme, Yılmama.....	62
2.2.3. Cesaret, Atılman Olma	62
2.2.4. Tahammül Etme, Dayanma.....	65
2.2.5. Acele Etmeme, Teenni	67
2.2.6. Sebat ve Metanet	68
2.3. KUR'AN-I KERİM'DE SABIR.....	68
2.3.1. Sabır Kavramının Anlamları	70
2.3.1.1. Tahammül Etme, Dayanma	71
2.3.1.2. Kararlılık, Direnme, Yılmama	75
2.3.1.3. Acele Etmeme, Teenni.....	78
2.3.1.4. Sebat Etme, Süreklilik	79
2.3.1.5. Nefsine Hakim Olma	80
2.3.1.6. Allah'ın Hükmüne Rıza	82
2.3.1.7. Vakar ve Metanet.....	83
2.3.1.8. Ümitsiz ve Karamsar Olmama.....	84
2.3.2. Kur'an'ın Nüzulü İle Sabır Anlayışının Dönüşümü	85
SONUÇ	88
KAYNAKÇA	90

KISALTMALAR

as.	: aleyhisselam
bkz.	: bakınız
çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: editör
haz.	: hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Md.	: Maddesi
neşr.	: neşreden
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
sav.	: sallallahü aleyhi vesellem
sad.	: sadeleştiren
t.y.	: tarih yok
UÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınları
y.y.	: yayımcı yok
y.y.y.	: yayım yeri yok

ÖNSÖZ

Hız. Adem'in yaratılması ve O'ndan da Hız. Havva'nın yaratılması ile başlayıp kıyamete kadar sürecek olan bu imtihan dünyası hak ile batılın savaşına sahne olan bir mücadele alanıdır. Bu uzun süreçte birçok peygamber gelmiş geçmiş, insanoğluna hayatlarındaki tevhit mücadelesinde örnek olmuşlardır. Hak yoluna davette yılmadan, usanmadan azimle çalışmaları, hatta zor zamanlarında bile Hız. Muhammed'in Uhud Savaşı örneğinde olduğu gibi, kendisini yaralayanlara ve öldürmeye kalkışanlara karşı bile; "*Allah'ım kavmime doğru yolu göster, onlar beni bilmiyorlar*" diyebilecek kadar tarihe not düşecek tepkiler vermeleri, tüm insanlığa ufuk açan bir örnek olmuştur.

Yüce Rabbimiz bu güzel rehberliği peygamberlerine kendilerinden sonra gelecek olan nesillere örnek olsunlar için yaşatmıştır. Bütün bu örneklikler, bazen bir hastalığa katlanma, bazen ölüme götürecek kadar olan baskı ve zulümler, bazen vatanından hicrete zorlanma, iftira ve ithamlara karşı dayanma gibi durumları Rabbine arz etme şeklinde bir erdemlilikle ortaya konmuştur. Meselâ Hız. Nuh (a.s)'un yaklaşık bin yıl süren davet süreci, sabrın tüm derinliği ile yaşanmasından başka bir şey değildir. Hele hele bu süreçte kendi yanındaki eşinin ve evladının kendisine karşı durmasına Yüce Allah'ın yardımı ve desteği olmasa katlanması çok zor olabilirdi. Yine mal, can, sağlık ve afiyetle sınanan Hız Eyyûb'un, "*Allah'ım bana bir musîbet isabet etti, sen merhametlilerin en merhametlisisin*" şeklinde şikayet etmeden ince bir üslûpla halini Rabbimize arz etmesiyle ortaya konan örneklik, onun sabır ve nezaketle donanmış olmasından başka bir şeyle izah edilmesi mümkün değildir.

İnsanoğlunun hayatı boyunca karşılaşabileceği imtihanlara ancak peygamberlerin sabır, sebat, metanet, azim, hilim, vakar, kanaat, rızâ, teslimiyet gibi erdemlerini örnek alarak katlanabilmesi mümkündür. Bu erdemler ona güç katacak, acziyetten kurtarıp mücadele azmi verecek, batıla karşı galip gelmesinde katkı sağlayacaktır. İnsanoğlunun bu şartlarda sabrı kuşanmadan nefse, şeytana ve destekçilerine karşı mücadele vermesi mümkün olmayacaktır. Bu sebeptendir ki, biz de sabır kavramını incelemeye karar verdik. Araştırmamızda öncelikle sabır kavramının sözlük ve terim anlamlarının neler olduğu hususunu tespit etmeye çalıştık. Yine anlaşılmasında faydası olacağını düşündüğümüz sebat, azim, belâ, imtihan, kanaat, metanet, vakar, hilim, öfke, acelecilik gibi sabır kavramı ile yakın veya zıt anlamlı kavramları da incelememize dahil ettik. Sonuçta da cahiliye dönemi ve İslami dönemde sabır kavramının nasıl anlaşıldığı ve hangi anlamlarda kullanıldığını ortaya koymaya çalıştık. Bu çalışmamızda

dil bilimsel bir metot ve semantik tahlil yöntemini takip ettik. Çalışmak bizden muvaffakiyet Allah'tandır.

Bu çalışmayı yapacak noktaya gelmemde büyük emeği olan anne babama, çalışmam esnasında kıymetli vakitlerini ayırarak bana danışmanlık yapan ve desteğini esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Fatih TOK ile tezimize katkı sunan Prof. Dr. Dursun HAZER, Prof. Dr. Ali ÇELİK, Dr. Öğr. Üyesi Ercan ŞEN ve Öğr. Gör. M. Recai GÜNDÜZ hocalarıma teşekkür eder saygılar sunarım.

Halil İbrahim KAHRMAN

Eskişehir, 2018

GİRİŞ

I. Konunun Amacı ve Kapsamı

İslam dünyasında geçmişten bugüne kadar devam edegelen kültürel karşılaşmalar, diller ve kavramlar arasında etkileşimi de beraberinde getirmiştir. Bu etkileşim esnasında kelimelerde anlam kaymaları, farklılaşmaları, hatta bazen önceki anlamın tam zıttı anlamlar kazanmaları gibi sonuçlar da ortaya çıkmıştır. Anlam kayması, anlam değişmesi, anlam daralması gibi hususların tespiti yazılı metinlerin doğru anlaşılması için oldukça önemlidir. Bu yüzden kavramlar üzerinde ciddi çalışmaların yapılması gerekmektedir.

Kavramlar tıpkı yazı yazmada ve okumada kullanılan harfler (alfabe) gibidir. Nasıl ki okuyup yazmak bu harfleri bilmeye bağlıysa ve harfler bilinmeden okuyup yazmak mümkün değilse, tıpkı bunun gibi bir dilin kavramlarını bilmeden o dilin metinlerini hakkıyla anlamak da mümkün değildir. Bu açıdan bakıldığında bir medeniyet inşa eden mucize metin olan Kur'an-ı Kerim'in de temel kavramlarını bilmeksizin onun konularını ve mesajlarını yeterince doğru anlamak mümkün olmayacaktır. Bu yüzden İlahî bir mesaj olan Kur'an'ın her bir kavramının ayrıntılı bir tahlilinin yapılması onun anlaşılmasına ciddi katkı sağlayacaktır.

Biz de bu minval üzere Kur'an literatürünün önemli kavramlardan biri olan "sabır" kavramını ele alıp incelemeye çalışacağız. Bu çerçevede de 'sabır' kavramının Arap dilindeki anlamlarının araştırılması yoluna gidilecek, ilk olarak Arapça lügatlardan sabır kavramının sözlük anlamları (örnekleri ile birlikte) tespit edilecektir. Bu bağlamda yine sabır kavramının türevleri ile müteradif ve zıt anlamlı olan kelimeler üzerinde araştırmalar yapılacaktır. Bu tespitler yapıldıktan sonra ise sabır kavramın kazandığı istilahî anlamlar araştırılacak ve bu minvalde genel bir sabır kavramı tanım yapılmaya çalışılacaktır.

Her düşünce ve inancın kendisini en doğru ve anlaşılır olarak, ancak kendi kavramları ile ifade edebileceği bir gerçektir. Bu bakımdan, bir düşünceyi, bir görüşü anlamak, tanımak veya tanımlamak için en uygun yöntem o düşüncenin kavramlarını doğru kullanmaktır. İslam düşüncesini anlayabilmek için de Kur'an'ın kavramlarını iyi bilmek ve doğru tanımlamak gerekir. Zira Kur'an'ın kavramları İslam düşüncesinin alfabesi gibidir. Her kim İslam kültür ve medeniyetini gereğince anlamak istiyorsa Kur'anî kavramları tam anlamıyla bilmek durumundadır. Örneğin İlah, ibadet, tevhid, din, Rab, sabır, tağut, şirk, küfür, veli, zulüm, şükür vb. kavramların anlamları bilinmeden, Kur'an-ı Kerim'in mesajını doğru anlamak

mümkün değildir. Öyle ki bir tek tevhid kavramını bile doğru anlayamadığımızda Kur'an-ı Kerim'in anlam dünyasının temelinde yanlış anlamalara sebebiyet verebiliriz.

Söz konusu değerlendirmeler ışığında diyebiliriz ki, Kur'anî kavramlardan birisi olan ve Kur'an-ı Kerim'in anlam dünyasının anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacağını düşündüğümüz sabır kavramının da anlam alanının tespit edilmesi gerekmektedir. Biz de araştırmamızda söz konusu sabır kavramını cahiliye ve nüzul dönemi içerisindeki anlamları çerçevesinde incelemeye tabi tuatacağız.

II. Kaynaklar

İslam dininin zuhurundan sonra Kur'an-ı Kerim'in, Arap toplumunun düşünce ve kültürü üzerinde, dolayısıyla Arap dili üzerinde ciddi etkileri olmuştur. Kur'an'ın yüz civarındaki ayetinde geçen sabır kavramının, söz konusu ayetlerde hangi anlamlarda kullanıldıklarını tespit etmek de bu etkileri ortaya koymak adına önemlidir. Bu bağlamda tezimizin en önemli bölümlerinden birini de Kur'an'da sabır kavramı teşkil etmektedir. Bu çerçevede de Kur'an tefsirlerinde bu kavramın nasıl ele alındığı araştırılacak, tespit edilen anlamlar üzerinde de değerlendirmeler yapılacaktır.

Çalışmamızda Arap diline ait lügatlardan istifade edeceğiz. Bir yandan da temel tefsir eserlerine müracaat edeceğiz. Ayrıca sabır kavramına yer veren ansiklopedik eserler, bu kavramı ele alan tez, tebliğ, müstakil çalışmalar ve makaleler de çalışmamızda başvuracağımız kaynaklar olacaktır. Bu çerçevede öncelikle İsfahânî'nin *Müfredât*'ı, İbn Manzur'un *Lisanü'l-Arab*'ı, Zebîdî'nin *Tâc'ül-Arus*'u, Firuzabadî'nin *Kamusu'l-Muhît*'ı, Cevherî'nin *Sihah*'ı, Cürçânî'nin *Kitâbü't-Ta'rîfat*'ı, Zemahşerî'nin *Esasü'l-Belağ'a*'sı, Hasirizâde Elif Efendi'nin *En-Nûrul-Furkân*'ı, İbn Kayyım el-Cevziyye'nin *Uddetü's-Sâbirîn* ve *Zehîratü's-Şâkirîn* ile *Medâricüs-Sâlikîn* isimli eserleri, Toshihiko İzutsu'nun *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*'ı, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, Şamil Yayınevi'nin ve oryantalistlerin yayınladığı (Milli Eğitim Yayınevi) *İslam Ansiklopedileri*, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın *Dînî Kavramlar Sözlüğü*, Gazzâlî'nin *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn* isimli eseri gibi eserler lügat ve ıstılahî anlamların tesbitinde yararlanacağımız kaynaklar olacaktır. Keza cahiliye dönemine ışık tutan Ebû Bekir Asım bin Eyyûb el-Batalyevsî'nin *Cahiliyenin Altı Şiirinin Şerhi*, Nurettin Ceviz'in *Yedi Askı* isimli eseri vb. Arap dil, kültür ve edebiyatına dair eserler inceleneyecektir. Yine konuyu Kur'an bağlamında ele alırken Zemahşerî'nin *El-Keşşâf*'ı, Kurtubî'nin *el-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'an*'ı, Taberî'nin *Câmiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-*

Kur'an'ı, Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb'ı*, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili*, Mevdûdî'nin *Tefhimu'l-Kur'an'ı* vb. temel tefsir eserlerine başvurulacaktır.

Bu Alanda Yapılan Diğer Çalışmalar

Konuyu tespit sürecinde öncelikle sabır kavramı üzerine yapılmış çalışmaları incelemeye çalıştık. Bu alanda akademik alanda yapılmış bazı tezler olduğunu gördük. Tezler üzerinde yaptığımız incelemeler sonucunda böyle bir çalışmanın gerekli olduğuna kanaat getirdik. Zira sabır kavramını bizim çalışmayı düşündüğümüz şekilde semantik açıdan geniş bir tahlile tabi tutan bir çalışmaya rastlamadık.

Aşağıda Türkiye'de akademik alanda yapılmış sabır ile ilgili bazı tezlere dair değerlendirmeler yapacağız.

1. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Abdullah Temizkan tarafından 2012 yılında, "Kur'an'da Sabır: Hz. Nuh Örneği" adında bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Araştırma daha çok Kur'an merkezli olarak sabır kavramını ele almış, ardından da Hz. Nuh'un sabrı üzerinde yoğunlaşmıştır. Nitekim sabır kavramın cahiliye dönemi kullanımları üzerine incelemelerin eksik olduğunu görüyoruz.

2. Necmettin Erbakan (Selçuk) Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hüseyin Sarıbaş tarafından 2006 yılında "Kur'an ve Sünnette Sabır İman İlişkisi" isimli yüksek lisans tezinde aynı şekilde Kur'an'da ve Sünnette sabır üzerine yoğunlaşmıştır. Ayrıca sabrın ilişkili olduğu bazı kavramlara değinilerek aralarındaki ilişkiler ele alınmıştır.

3. Kudret Bulut, 2005 yılında Harran Üniversitesi'nde "Dini Kavram ve Sembollerin Toplumsal Bilinci Oluşturmasındaki Rolü: Sabır Kavramı ve Hz. Eyyûb Nebi Örneği" isimli yüksek lisans çalışmasında sabır olgusuna sosyolojik pencereden bakan bir çalışma yapmıştır. Çalışmada Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde sabır ile sabrın önem ve gereği üzerinde durulduktan sonra, Hz. Eyyûb'un hayatı, karşılaştığı imtihanlara karşı takındığı tavır ve ortaya koymuş olduğu sabır örnekliği üzerinde durulmuştur.

4. Mehmet Demirci, 2001 yılında Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde hazırladığı "Kur'an-ı Kerim'de Sabır Kavramı" isimli yüksek lisans tezi çalışmasında öncelikle sabır kavramının lügat ve ıstılah anlamlarını ele almış, cahiliye dönemindeki sabır anlayışına dair örnekler vermiş, ardından da nüzul dönemi ve sonrasında sabrın kullanıldığı anlamlara değinmiştir. Demirci araştırmasında ağırlıklı olarak Kur'an ve Sünnette sabır kavramının ne anlama geldiği üzerinde durmuş; bu bağlamda sabrın önemi, sabrın ilişkili

olduğu kavramları ve aralarındaki irtibatı ele almış, ahlaki ve ruhi açıdan sabır kavramı konuları üzerinde çalışmıştır.

5. Bu alanda yapılan tezlerden biri de Van Yüzüncüyıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Abdullah Aras tarafından hazırlanmıştır. 1998 yılında sunulan “Kur'an'da Sabır Kavramı” isimli yüksek lisans tezinde Aras, sabrın lügat anlamını vermiş, cahiliye dönemi ve İslami dönemdeki sabır anlayışına örnekler sunmuş, sabrın iman, salih amel, takva, şükür, tevekkül ve namaz kavramları ile ilişkilerini ele almıştır. Ardından Kur'an'da sabır ve mahiyeti ve sabredilmesi gereken durumları, sabrı sürekli kılan faktörleri inceleyerek tezini tamamlamıştır.

Zikredilen çalışmalarda genel olarak sabır kavramının incelenmekle birlikte dikkat çeken temel eksiklik sabır kelimesinin yeterince semantik tahlilinin yapılmaması ve cahiliye dönemi incelemelerine yeteri kadar önem verilmemesini ifade edebiliriz. Bu bağlamda biz de araştırmamızda sabır kavramının lügat ve ıstılahi anlamları yanında, kavramın türevleri ve sabrın çeşitlerini ele almaya çalışacağız. Yine sabır kavramı ile eşanlamlı olabilecek kavramları inceleyerek sabır kavramının nasıl anlaşılmasının gerektiğine yoğunlaşacağız. Keza sabır kavramına zıt olan bazı kavramları da gözden geçireceğiz. Ardından Cahiliye dönemi şiirlerinden, hitabelerinden ve mesellerinden örnekler verip sabrın söz konusu dönemde hangi anlamlarda kullanıldığını tespit etmeye çalışacağız. Daha sonra sabrın Kur'an'daki kullanılan anlamlarını ortaya koyabilmek için, gerek tefsirleri gerekse bu alanda yapılan diğer çalışmaları tahlil edeceğiz. Son olarak ise cahiliye dönemindeki anlamları ile vahyin nüzulü dönemindeki anlamları arasındaki benzerlik ve farklılıklarını ortaya koyarak sabır kavramının semantik tahlilini yapmaya çalışacağız.

III. Çalışmanın Yöntemi

Araştırmamızda öncelikle sabır kavramının semantik tahlilini yapacağız. Bu yüzden ilk olarak semantik tahlilin ne demek olduğu üzerinde duracağız. Bu terkip içerisinde de özellikle semantik kavramının anlamını tespit etmeye çalışacağız.

Lugatlara baktığımızda semantik, “mana ile ilgili, kelimelerin manalarını araştıran dilbilgisi dalı, anlambilim, anlam bilgisi”¹ olarak ifade edilmektedir. Ayrıca “bir sözcüğün yansıttığı kavram”² olarak da tanımlanmıştır. Tanımda geçen kavram ise, bir şey hakkında

¹ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Lügat*, Rehber Yay., Ankara, 1990, s. 978.

² Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, C. III, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2009, s. 159.

sahip olunan umumi fikir, mefhum, ihata, idrak, anlayış,³ bir objenin zihindeki tasarımı,⁴ insanın çevresindeki nesnelere, olay ve durumlara ait, kişisel gözlem ve deneyimlere dayanan tasarımların zihinde yer eden ve bir soyutlamayla dile dönüşen yönüdür, göstergelerin gösterilen yanı⁵ şeklinde anlamlandırılmıştır.

“Semantik (Fransızca *semantique*), ‘sema’ (gösterge) kökenli Yunanca *semaniö* (şu ya da bu anlama gelmek, anlam aktarmak) sözcüğüne bağlanır. Başlangıçta ‘anlam’ın sıfatıdır, ‘*anlamsal*’ demektir: Semantik bir değişim, anlamsal bir değişimdir; bir sözcüğün semantik değeri, o sözcüğün anlamıdır. Sonra sözcük sınırları aşılarak terim her türlü göstergeye uygulanır.”⁶

“Bir dildeki anlam çalışmasının”⁷ adı olan semantik, “dilbilimin bir bölümünü oluşturmaktadır”⁸ ve kısaca “anlambilim”⁹ olarak Türkçeleştirilebilir. Semantik, anlama ulaşma çabası olarak algılanabilir. Kelimelerin, ortaya çıktıkları dönemdeki anlamlarına ulaşabilmek, o kelimenin, ortaya çıktığı günden itibaren geçirdiği anlam değişimlerini belirlemekle ve bu anlam değişikliklerini takip ederek ilk anlamına gitmekle mümkün olabilmektedir. Bu bakımdan “dilbilimciler, genel olarak anlamı, anlam değişimleri açısından ele alma eğilimindedirler.”¹⁰ Semantiğin asıl işi; kavramların, “sözcüklerin anlamını incelemektir”.¹¹ Anlam bilgisi, sözcüklerin anlam değerlerini inceleme bilgisidir.¹² Semantik, bir dilin anahtar terimleri üzerinde analitik çalışmadır.¹³

Semantiğin, dili, dildeki birimleri anlam bakımından ele alıp inceleyen dil bilimi dalı olarak da ifade edildiğini görüyoruz. Anlam bilimi ise kendi içinde durgun veya eş zamanlı anlam bilimi ve gelişmeli veya art zamanlı anlam bilimi olarak iki dala ayrılmaktadır.¹⁴ Anlam kelimesi ise, “Bir sözden, sözcükten, simgeden, bir olgudan ya da davranıştan anlaşılan şey,

³ Doğan, *Büyük Türkçe Lügat*, s. 610.

⁴ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, I, s. 149.

⁵ Doğan Aksan, *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yay., Ankara, 1998, s. 41.

⁶ Pierre Guiraud, *Anlambilim*, çev. Berke Vardar, Multilingual Yay., İstanbul, 1999, s.16.

⁷ James R. Hurford-Brendan Heasley, *Semantics: A Coursebook*, Cambridge University Press, New York, 1983, s. 1.

⁸ F.R. Palmer, *Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi*, çev. Ramazan Ertürk, Kitabiyât Yay., Ankara, 2001, s. 15.

⁹ Anlam kelimesi ise, “Bir sözden, sözcükten, simgeden, bir olgudan ya da davranıştan anlaşılan şey, bunların insana anımsattığı düşünce ya da nesne ve bir önermenin belli bir yorumda kazandığı deyim yükü” olarak tanımlanmaktadır. Bkz. İsmail Parlatur vd., *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, C. II, TDK Yayınları, Ankara, 1998, s. 1875-1876.

¹⁰ Ömer Müftüoğlu, “Eski Ahid’de Ve Kur’an’da “VSY” Kökünün Semantik Açısından İncelenmesi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2004, s. 8.

¹¹ Palmer, *Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi*, s. 15.

¹² Muhittin Bilgin, *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, Anı Yay., Ankara, 2006, s. 25.

¹³ Toshihiko İzutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yay., İstanbul, 2017, s. 14.

¹⁴ Aksan, *Anlambilim*, s. 147.

bunların insana anımsattığı düşünce ya da nesne ve bir önermenin belli bir yorumda kazandığı deyim yükü”¹⁵ şeklinde ifade edilmiştir.

Yukarıda ifade edildiği gibi anlam bilimi, eş zamanlı ve art zamanlı anlam bilim dalı olmak üzere ikiye ayrılır. Dilin belirli bir zaman kesiti içindeki durumunu tarihî değişme ve gelişmelere girmeden inceleyen anlam bilimi dalı eş zamanlı anlam bilimi (synchrnische semantik) adını alır. Bu alanda dilin kelimeleri, anlamları, kavram alanları ve kapsamı ile eş anlamlılık, çok anlamlılık, eş seslilik vb. açılardan ele alınmaktadır. Art zamanlı (diachronische semantik) anlam bilimi ise, dilin anlamla ilgili alanlarını tarihi değişme ve gelişme süreci içerisinde ele almaktadır.¹⁶

Ülkemizde dil alanında ciddi çalışmaları olan Doğan Aksan ise semantikteki bu ayrımı “durgun anlambilim” ve “gelişmeli anlambilim” biçiminde ifade etmektedir. Aksan bunları açıklarken, “durgun anlambilim içerisine gelişme ve değişmelerden uzak olarak, sözcük, kavram, anlam, kapsam konularıyla eşanlamlılık ve çokanlamlılık konularının alınabileceğini sanıyoruz. Gelişmeli anlambilimde ise, anlam olayı olarak nitelendirdiğimiz anlam değişmelerinin ve söz sanatı sayılabilecek olan deyim aktarması, ad aktarması gibi konuların ele alınabileceğini düşünüyoruz.”¹⁷

Anlambilim alanında, eskilere dayanan dilbilim çalışmaları içerisinde çok çeşitli konulara el atılmış olmakla birlikte, doğrudan doğruya anlam konusuna eğilen çalışmalar ve anlambilim adında bir alanın belirmesi, oldukça yenidir. Bu alanda yapılan ilk çalışma 19. yüzyılın ilk yarısına rastlar. Ancak, yüzyılımızda gelişen dil çalışmalarının yanı sıra, bu dalda da büyük gelişmeler kaydedilmiş, bir yandan dilbilim alanındaki ilerlemeler, bir yandan da felsefede, mantıkta ve psikolojideki gelişmeler anlambilimin çerçevesini genişlettiği gibi, öteki alanlarla ilgisini ve önemini de arttırmıştır. Bugün dille ilgili yayınlar arasında anlabilime ayrılan alanlar geniş bir yer tutmaktadır.¹⁸

Semantiğin konusunun ne olduğu üzerine yapılan tartışmalarda Palmer, bu konuda içine düştüğü belirsizliği gidermek, zihnindeki alan sorununu çözmek adına şunları söyler: "Semantiğin konusu, ‘anlam’ denilen kavranması güç varlığı araştırmak değildir ve olamaz da... Semantiğin konusu, kelime ve cümlelerin nasıl olup da bir şeyler ifade edebileceklerini - belki de daha iyi bir ifadeyle, onların nasıl anlamlı olabildiklerini- anlamaya çalışmaktır.”¹⁹

¹⁵ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, C. II, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 1875-1876.

¹⁶ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, II, s. 1937.

¹⁷ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III, s. 30-31.

¹⁸ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III, s. 139.

¹⁹ Palmer, *Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi*, s. 43.

Yani semantiğin konusu kelime, kavram ve cümleler, dolayısıyla da metinler üzerindeki anlama çabasıdır. Yine bu bağlamda “anlambilimin işi, anlamsal doğruluğun standartlarını incelemek değil, kelimelerin ne gibi anlamlarda kullanılabileceğini incelemektir”²⁰ denilmiştir.

Metni doğru anlama hususunda dikkat edilmesi gereken bir durum ise, “dil ile varlık”, “isim ile müsemma” arasındaki ilişkinin doğru bir biçimde kurulmasıdır. Bu ilişki doğru bir temele oturtulamazsa şayet, anlamak için kendisine yönelinen metnin mahiyeti hakkında açık-seçik bir görüşe ulaşabilmek mümkün değildir.²¹ Fazlurrahman da bir açılım yaparak, metni anlamamız için her şeyden evvel onun “sahibi” olan zihnin kastettiği anlamı belirlemeliyiz.²² demektedir. Ancak burada metin ilahi vahiy olunca söz konusu ifadeyi daha dikkatli anlamak durumundayız.

1. Semantik Analizin İlkeleri

Bir metni anlama faaliyeti esnasında mutlaka dikkat edilmesi gereken dile dair bazı hususlar vardır. Öncelikle dilin kelime ve kavramları üzerinde semantik inceleme yapabilecek düzeyde anlam örgülerine hakim olmak gerekir. Keza anlama faaliyetinin belirli bir yöntem dâhilinde yapılması doğru sonuçlara ulaşılması açısından önemlidir.

J. Marouzeau, anlaşılması güç bir kelimenin anlamını açıklığa kavuşturmanın en iyi yolunun, her şeyden önce, "yakınlaştırmak, karşılaştırmak, benzeşen, karşıt olan ve biri diğerine karşılık gelen bütün kelimeleri, birbirleriyle olan ilişkilerine göre düzenlemek" olduğunu söylemektedir. Anlamı anlaşılamayan bir kelime ile karşılaştığımızda ise kelime ya da kavramın geçtiği bölümün öncesine ve sonrasına (siyak ve sibak) bakmak gerekir.²³ Bu husus özellikle de Kur'an kavramlarının tercüme ve analizlerinde bizlere çok büyük katkı sunacak bir yöntemdir.

Burada semantik tahlil yönteminin başarılı bir uygulayıcısı olan, özellikle de Kur'an kelime ve kavramları üzerine çalışma yapan İzutsu'nun yöntemini zikretmek yerinde olacaktır. Onun belirlemiş olduğu temel ilkeler bizim için de yol gösterici olacaktır. İzutsu, bir metnin anlamlandırılmasında uyulması gereken yedi ilke ve prensip belirlemiştir:

1. Bir kelimenin açık anlamı, kelimelerle tasvir yoluyla, kendi bağlamı içerisinde ve somut bir biçimde aydınlığa kavuşturulmasıyla gerçekleşir. Buna bağlamsal tanımlama da denilebilir. Örneğin, Bakara 2/177. ayetinde ifade edilen "*Birr*" kavramı İngilizceye "*samimi*

²⁰ Heasley, *Semantics: a coursebook*, s. 8.

²¹ Düccane Cündioğlu, *Anlamın Buharlaşması ve Kur'an*, İstanbul Kitabevi, İstanbul, t.y., s. 12.

²² Adil Çiftçi, *Fazlur Rahman'la İslam'ı Yeniden Düşünmek*, Kitâbiyât Yay., Ankara, 2001, s. 107.

²³ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 88.

dindarlık" bazen de "*dürüstlük*" olarak tercüme edilmiştir.²⁴ Söz konusu ayet-i kerimedeki "*birr*", dinin şekilsel-dış görünüş kurallarına uymak değil de tam aksine Rabbimize gönülden bağlı olarak sosyal sorumlulukların yerine getirilmesi anlamında dürüstlük olduğunu çok net ifadelerle dile getirmektedir.

2. Eşanlamlı kelimelerden birinin diğerinin yerine aynı parçada ya da aynı türden fiilin kullanıldığı yerde kullanıldığında o kelime ya da kavramın anlam alanını öğrenmede bize yardımcı olmaktadır. Örneğin A'raf suresindeki, "*Biz hangi memlekete bir elçi göndermişsek, oranın halkı yalvarıp yakarsınlar diye mutlak onları dayanılmaz bir zorluk (be'sâ)ve sıkıntıyla (darrâ) yakalayivermişizdir. Sonra da kötülük (seyyie) mekânını iyilik (hasene) ile değiştirmişizdir; öyle ki onlar çoğaldılar ve: "Atalarımıza da şiddetli sıkıntılar (darrâ) ve bahtiyarlık (serrâ) dokunmuştu" derler...*"²⁵ ayetlerinde "*be'sâ*" ve "*darrâ*" yerine ikinci ifadede anlamda bir değişiklik söz konusu olmadan "*seyyie*" kelimesinin konulduğunu görmekteyiz. Bu da bize şerr ya da kötü kelimelerinin karşılığı olduğu genellikle kabul edilen *seyyie* kelimesinin belirli bağlamlarda *zorluk*, *sıkıntı* veya *felaket* anlamlarında kullanımının mümkün olabileceğini açıkça ortaya koymaktadır.

3. Bir terimin semantik yapısının onun zıddıyla açıklığa kavuşturulması mümkündür. Meselâ, "*hayr*" kelimesinin (ahlaki manada) İngilizcedeki karşılığı "*good*" sözcüğüdür. Fakat Arapçada iyilik anlamında kullanılan başka kelimeler de vardır. Örneğin "*hasene*" ile "*hayr*" kelimeleri eşanlamlı olarak kullanılabilir ve ikisi de iyilik anlamındadır. "*Seyyie*" ile "*şerr*" de eşanlamlı olup kötülük anlamındadırlar. Biz hasenenin zıddının *seyyie* olduğunu, şerrin de hayr'ın zıddı olduğunu bildiğimiz takdirde hayr ile hasene arasındaki fark da zaten ortaya çıkmış olacaktır.

4. Kur'an'da bazen kelimelerin negatif formu verilerek diğer pozitif anlamı ortaya konulur. Örneğin "*istikbera*" fiili, Kur'an'da olumsuz değerlendirilen fiillerin en önemlilerinden birine karşılık gelmektedir. Anlamı, büyüklenmek, küçümseyici davranmaktır. Kâfirin belirgin özelliğini ifade amaçlı olarak kullanılır. Secde suresinin on beşinci ayetinde ise, bunun olumsuz örneğini görebilmekteyiz. "*Bizim ayetlerimize ancak, onlar kendilerine hatırlatıldığı zaman, hemen secdeye kapananlar, Rablerini hamd ile tesbih edenler ve*

²⁴ Bakara, 2/177: "*Birr, yüzlerinizi doğuya ya da batıya çevirmeniz değildir. (Asıl) birr, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaba ve resullere iman eden; ona olan sevgisine rağmen, malı yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, isteyip-dilenene ve (özgürlüklerine kavuşmaları için) kölelere veren; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve ahitleştiklerinde ahitlerine vefa gösterenler ile zor ve sıkıntı anlarında ve savaşın kızıştığı zamanlarda sabredenlerin tutumudur. İşte doğru olanlar bunlardır; Allah'tan korkanlar da bunlardır.*"

²⁵ Araf, 7/94-95.

büyüklik taslamayanlar inanırlar."²⁶ Büyüklik taslamayanların nasıl kimseler olduğu bu ayet-i kerimede ortaya konmuştur. Böylece büyüklik taslayanların kimler olduğu ortaya çıkmaktadır.

5. Bir dilin belli kelimeleri arasındaki kalıplaşmış semantik ilişkiler bütününe 'semantik alan' adı verilir. Bu alana İngilizcedeki 'wind' (rüzgâr) ve 'to blow' (esmek) sözcükleri arasındaki özel bağda görebiliriz. Kelimeler birbirleriyle anlam açısından bağ kurarak hayatlarını sürdürürler ve kullanıldıkları yerlerde diğer kelimelerle kaynaşarak bağlam açısından bir alan oluşturabilirler. Nadiren bazı kelimeler yalnız başına ayrı durarak kalabilirler. Nitekim Arapçada 'ifterâ, kezibe, zâlim' kelimeleri arasında da bu bağ ve oluşan alanı görmemiz mümkündür. "*Allah'a yalan uydurandan daha büyük yanlış yapan ya da daha zalim kimdir!*"²⁷ âyeti bu hususa güzel bir örnektir.

6. Çoğu zaman kelimelerin paralelliğine atıfta bulunan etkili ifadeler, iki ya da daha fazla kelime arsında anlam bağının varlığını ortaya koyar. Bu bağ İncil İbranicesinde, klasik Çince, mevcuttur. Biraz farklı olsa da Kur'an-ı Kerim'de de bu paralelliği görebileceğimiz bazı pasajlar mevcuttur. Örneğin Mâide suresindeki;

-*"Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse, işte onlar kâfirlerin tâ kendileridir."*²⁸

-*"Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse, işte onlar zalimlerin tâ kendileridir."*²⁹

-*"Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse, işte onlar fasıkların tâ kendileridir."*³⁰ bu paralelliği görebiliriz.

7. Kur'an'daki temel ahlaki kavramlar genellikle çok önemli dini bağlamlarda kullanılmışlardır. Fakat bazen bunların din dışı bağlamlarda kullanıldıklarına da rastlayabiliriz. Şuara suresindeki; "*De ki: Biz seni içimizde daha çocukken yetiştirip büyütmedik mi? Ömrünün nice yıllarını aramızda geçirmedin mi? Ve sen yapacağını yaptın! Sen nankörlerdensin!*"³¹ ayetlerini buna örnek olarak verebiliriz. Buradaki kâfirler sözcüğü inançsızlar anlamında değil de nankörler anlamında kullanılmaya bir örnek oluşturur."³²

Izutsu'nun semantik tahlil yöntemi olarak sunduğu ve uyguladığı bu ilkelerin başarılı bir sonuç verdiğini onun çalışmalarını incelediğimiz de görmekteyiz. Biz de sabır kavramını incelerken onun bu denenmiş ve başarılı olmuş olan yönteminden istifade edeceğiz.

²⁶ Secde, 32/15.

²⁷ En'am, 6/21.

²⁸ Mâide, 7/44.

²⁹ Mâide, 7/45.

³⁰ Mâide, 7/47.

³¹ Şuara, 26/18-19.

³² İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 88-96

2. Kur'an'ı Anlama Çabası ve Semantik Metod

Vahyin nüzülü ile birlikte Müslümanlar Kur'an'ı anlama çabası içerisine girmişlerdir. Bu bağlamda da ilk asırdan günümüze kadar anlamaya yönelik çeşitli usuller de geliştirmişlerdir. Söz konusu usuller ise, tefsir disiplini içerisindeki “Tefsir Usulü” başlığı altında tartışılmış, geliştirilmiş, bu yöntemlerin uygulandığı çeşitli tefsirler kaleme alınmıştır. Hemen ifade edelim ki hangi yöntem kullanılacak olursa olsun, Kur'an'ı anlama çabasındaki ilk adım, Kur'an ifadelerinin doğru anlaşılması ve yerli yerine oturtulması olmak durumundadır.³³ Bu açıdan diyebiliriz ki, Kur'an'ı anlamaya yönelik ortaya konulan her usul, önce kavramları *açık-seçik* ortaya koymalı, sonra da anlamının *nesnel* koşullarından söz edebilme cesareti gösterebilmelidir.³⁴

Günümüzde de Kur'an'ın anlaşılması konusunda çeşitli metodlar araştırılmakta ve tartışılmaktadır. Kur'an lafızlardan oluştuğuna göre, bütün yöntemlerin ortak noktası, bu lafızların karşılık geldiği anlamlara ulaşmak gerektiği gerçeğidir. Yöntemler arasındaki farklılıklar ise, bu anlamlara nasıl ulaşılacağına belirlenmesi sırasında ortaya çıkmaktadır. Anlama çabalarına yönelik bir yönteme örnek vermek gerekirse, Özsoy bunu eserinde;

1. Lafzın maruz kaldığı anlam değişikliklerini tarihsel seyri içerisinde izleyip, ortaya koymak,
2. Lafzın orijinal anlamının ne olabileceğini araştırmak,
3. Belirlenen anlam çerçevesinde yeni yaklaşımlar sergilemek³⁵ şeklinde madde madde zikretmiştir.

Kur'an'ın içeriğiyle ilgili her çalışmada yapılması gerekenin ise;

- a. Bütün olarak Kur'an'ın zeminini teşkil eden durum,
- b. İlgili pasajların tarihsel bağlamları,
- c. İncelenen pasajların Kur'an'ın metinsel bütünlüğü içerisindeki yerinin öncelikle belirlenmeye çalışılması olarak ifade edilmiştir.³⁶

Kur'an'ın Arap dilinde indiği noktasında kimsenin aksi bir söylemi yoktur. Ancak, Akdemir'in bu bağlamda dikkat çektiği bir husus vardır. O, “Kur'an hangi Arap dilinde indi?” sorusunu sorar ve bunu da; “Hiç kuşkusuz ki, Hz. Peygamber zamanındaki Arap dilinde inmiştir. Bu gerçeğin hiç bir zaman göz ardı edilmemesi gerekir”³⁷ diye cevaplar. Akdemir, bu aşamada ise şu çarpıcı suali gündeme getirilmektedir: “Arap dili sürekli bir değişim içinde

³³ Ömer Özsoy, *Sünnetullah*, Fecr Yay., Ankara, 1999, s. 184.

³⁴ Cündioğlu, *Anlamın Buharlaşması ve Kur'an*, s. 43.

³⁵ Özsoy, *Sünnetullah*, s. 41.

³⁶ Özsoy, *Sünnetullah*, s. 40-49.

³⁷ Müftüoğlu, "Eski Ahid'de Ve Kur'an'da "VSY" Kökünün Semantik Açıdan İncelenmesi," s. 16'dan naklen.

olduğuna göre, bu durumda, Kur'an'ı Hz. Peygamber'in ve O'nun güzide Sahabesinin anladığı gibi anlama imkânımız var mıdır?"³⁸ Bunu o dönemin Arap edebiyatı bağlamında zmemiz gerekmektedir. Bu yüzden de yapılan semantik çalışmalarda cahiliye dönemi metinlerine mutlaka müracaat edilir. Bu alışmamızda aynı metoda başvuracağız. Zira Kur'an ve kavramlarını doğru anlayabilmek için Kur'an'ın kullandığı kelimelerin, Hz. Peygamber zamanındaki anlamlarına ulaşmak gerekir.³⁹

Semantik tahlile dair verilen tüm bilgiler ışığında biz de sabır kavramını incelemeye çalışacağız. Bu bağlamda sabır kavramının bir yandan lügat anlamını incelerken bir yandan da onun hem cahiliye hem de nüzul dönemindeki anlamını araştıracağız. Öte yandan sabır kavramının anlamının doğru tespti için Izutsu'nun önerdiği ve uyguladığı tarzda kavramın eř anlamlı, yakın anlamlı ve zıt anlamlı kelimelerini ortaya koymaya çalışacağız. Keza kavramın Kur'an'ın anlam örgüsü ve indiği tarihi ortam içerisinde aldığı anlamları inceleyeceğiz. Sonuç olarak sabır kavramının anlam alanlarını ve kavramın Kur'an'daki kullanımlarını imkânlar ölçüsünde ifade etmiş olacağız.

³⁸ Müftüoğlu , "Eski Ahid'de Ve Kur'an'da "VSY" Kökünün Semantik Açıdan İncelenmesi", s. 16.

³⁹ Müftüoğlu , "Eski Ahid'de Ve Kur'an'da "VSY" Kökünün Semantik Açıdan İncelenmesi", s. 16.

BİRİNCİ BÖLÜM

SABIR KAVRAMININ LÜGAT VE ISTILAH ANLAMLARI

Bu bölümde sabır kavramının, lügat anlamlarının incelenmesi çerçevesinde öncelikle hangi anlamlarda kullanıldığına, türevlerine değinilecektir. Keza sabır kavramının anlamının tespiti için onunla eş anlamlı, yakın anlamlı ve zıt anlamlı olan kelime ve kavramlar da incelenecektir. Ayrıca sabrın ıstilahî anlamları çerçevesinde sabra dair dil bilimcileri ve din alimleri tarafından hangi tanımlamaların yapıldığını ortaya koymaya çalışacağız.

1.1. LÜGAT ANLAMLARI

Sabır kelimesi, Arapça "sa-be-ra" kökünden gelmekte olup "darda tutmak, engellemek, hapsedmek, sızlanmamak, kendini acındırmamak, birisinden öç almak, birine kefil olmak, toplamak, eklemek, şiddetli olmak,¹ dili şikâyetten korumak"² gibi birçok anlama gelebilmektedir. Sabır kelimesine verilen bu anlamların daha iyi anlaşılması için örneklerle biraz daha açıklamak istiyoruz:

1. Sıkıca yakalamak, hapsedmek, menetmek, alıkoymak, darlıkta kendini tutmak anlamında kullanılmıştır.³ Nitekim Araplar "hayvanı yemsiz olarak hapsedtim" anlamında "sabertü'd-dâbbe"⁴; "filan kişi ölmesi için ölünceye kadar hapsedildi"⁵ anlamında "Fülanün kutile sabran"; "hüküm sahibi birisinin bir başkasını yemin edinceye kadar hapsedmesi" anlamında "yemînü's-sabri"⁶; "onu bir yere hapsederek öldürdü" anlamında da "katelehü sabran"⁷ ifadelerini kullanmışlardır.

2. Sabır kelimesi "feale-yef'ulu" / "sabera-yasburu" babında kullanıldığında "kefalet" anlamına gelmektedir. Kefil olan kişiye de "sabîr" denir. Kefil olan kişi sanki

¹ İsmail b. Hammad el-Cevheri, *Tacü'l-Luga ve Sıhahü'l-Arabiyye*, neşr. Ahmed Abdülgafur Attar, C. II, Daru'l-İlm Yay., Beyrut, 1979, s. 706.

² Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcani, *et-Ta'rîfât*, thk. İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitab el-Arabî, Beyrut, 1405, s. 172

³ Mecdi'd-Dîn Muhammed bin Yakub el-Firuzâbâdî, *Kamusu'l-Muhît*, Risale Matbaası, Beyrut, 2005, s. 421; Ebu Hüseyin Ahmed bin. Faris b. Zekeriyya, *Mu'cemü Mekâyisü'l-Lüğa*, Kitabu'l-Fikr Yayınları, y.y.y., 1979, s. 329- 330; Hasirizâde Elif Efendi, *Ennûru'l-Furkan Fî Şerhi Lugati'l Kur'an*, haz. Mustafa Koç vd., C. I, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 544; M.Akif Aydın vd., c. XXXV, TDV Yay., İstanbul, 2008, s. 337.

⁴ Hüseyin b. Muhammed b. Rağib el-İsfahani, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, Beyrut, 2002, s. 30-31; İbn Kayyım el Cevziyye, *Sabredenler ve Şükredenler*, İnsan Yayınları, İstanbul, t.y., s. 8-12; İbn Kayyım el Cevziyye, *Medâricu's-Sâlikîn (Kur'ânî Tasavvufun Esasları)*, C. II, İnsan Yayınları, İstanbul, 1990, s. 140.

⁵ Cevheri, *es-Sıhah*, II, s. 706.

⁶ Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem ibn Manzur, *Lisanü'l-'Arab*, neşr. Ali Şiri, C. IV, Beyrut, 1992, s. 438.

⁷ Wensinck, A. J. "Sabır", *İslam Ansiklopedisi*, C. X, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1966, s. 3.

borcunu ödemek için nefisini hapsedmiş anlamına gelir.⁸ Araplar bana kefil göster anlamına "usburnî" kelimesini kullanmışlardır.⁹

3. Sabır kelimesine "toplamak ve ilave etmek" gibi manalar da yüklenmiştir. Arpa ve buğday gibi yenilecek maddelerin yığını için, "subratü't-taâmi"; taş yığını için de "subâratü'l-hicâratî" ifadeleri kullanılmıştır.¹⁰

4. Sabır kelimesi "şiddet ve kuvvet" anlamında da kullanılır. Araplar, kış çok şiddetli olduğu zamanlarda bunu ifade etmek için, "sabbâratü's-şitâi" ibaresini kullanırlar.¹¹ Yine "bir kavmin şiddetli bir sıkıntıya düştüğünü" ifade etmek için de "vakâalkavmü fi ümmü's-sâbirîn" ifadesini kullanmışlardır.¹²

5. Kelime, "dilde tutmak ve el çekmek" manasında da kullanılır. Yani insanın belâ ve musibetler karşısında dili şikâyetten, uzuvları yanlış hareketlerden korumak manasındadır.¹³

6. İtidali muhafaza, kolayca vazgeçmeme ya da tahammül gösterme anlamında da kullanılmıştır.¹⁴

7. Yûsuf sûresinin 18. ayetinde, oğlunun ölümünü öğrenmesi üzerine Hz. Yakub'un; "Artık bana düşen kadere rızâ ve teslimiyet (*fe sabrun cemîlün*)" dediğini bildiren âyette sabrın tevekkül, kader ve kazaya rıza ve teslimiyet mânasında kullanıldığı görülmektedir.¹⁵

8. "Birini öldürmek üzere hapsedmek" (el-masburah: öldürülmek üzere hapsedilen kişi) ve "sıkıca yakalamak" anlamında kullanıldığı da görülür.¹⁶

9. Cahiliye zamanında "şecaa", "cesaretin bir kısmı veya daha doğrusu onun zaruri bir ögesi" olarak kullanılmıştır.¹⁷ Nitekim Allah Teâlâ; "Onlar ateşe karşı ne kadar da sabırlıdirlar"¹⁸ buyurmuştur. Yani bu ne cesaret, "ateşe ne kadar da dayanıklılarmış" anlamındadır. Aynı zamanda bu anlam, Türkçe'de kullanılan 'cahil cesur olur' deyiminin karşılığı gibi durmaktadır.

10. Yukarıda zikredilen anlamlar dışında sabır kelimesi gelecek olan bir şey için acele ve telaş etmeyip beklemek, sükûnet, huzur, dinginlik, sebât, metânet, kendine hâkim olma,

⁸ Cevheri, *es-Sıhah*, II, s. 707; İbn Zekeriyya, *Mu'cemü Mekâyisü'l-Lüğa*, s. 330; Firuzâbâdî, *Kamusu'l-Muhît*, s. 422; İbn Kayyım el Cevziyye, *Sabredenler ve Şükredenler*, s. 8-12

⁹ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, IV, s. 439; Muhibbuddin Ebu'l-Feyz Seyyid Muhammed Murtaza ez-Zebîdî, *Tacu'l-Arus min Şerhi'l-Kamus*, C. III, Beyrut, 1966, s. 323.

¹⁰ Cevheri, *es-Sıhah*, II, s.707; Firuzâbâdî, *Kamusu'l-Muhît*, s. 422.

¹¹ Zebîdî, *Tacu'l-Arus*, III, s. 324-325.

¹² Cevheri, *es-Sıhah*, II, s. 707; Firuzâbâdî, *Kamusu'l-Muhît*, s. 422.

¹³ Cürçani, *et-Ta'rîfât*, s. 172; İbn Kayyım el Cevziyye, *Sabredenler ve Şükredenler*, s. 140.

¹⁴ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, IV, s. 439; İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 177.

¹⁵ Wensinck, "Sabır", X, s. 3.

¹⁶ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, IV, s. 438; Zebidi, *Tacu'l-Arus*, III, s. 327.

¹⁷ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, IV, s. 439; İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 146.

¹⁸ Bakara, 2/175.

kendini tutma, başa gelen acıya karşı telaş ve üzüntü göstermeyip dayanma,¹⁹ sızlanmama, yakınmama,²⁰ tahammül, ağrı ve acıya dişini sıkma, edebi bozmama, sıkıntı ve belalara sızlanmayı terk etme,²¹ öfkeyi yenip kızgın davranışlara girmemek, dili şikâyetten uzuvları yanlış hareketlerden koruma,²² işin sonunu gözlemek, kanaat²³ anlamlarında da kullanılmaktadır.

Şunu da ifade edelim ki, sabır kavramı zikredilen anlamlarını farklı türevler içerisinde kazanmıştır. Bu bakımdan sabır kelimesinin metin içerisinde hangi türevlerde ve hangi anlamları kazandığının tespit edilmesi de önem arz etmektedir. Bu sebeple biz de aşağıda bu hususa dair bazı bilgiler aktaracağız.

1.1.1. Sabır Kelimesinin Türevleri

Arapça'da bir kelimenin çeşitli yönlerden "sarf" edilmesi dolayısıyla birçok farklı anlam kazandığını biliyoruz. Bu durumu inceleyen sarf ilmi²⁴ kelimelerin hangi kalıplarda hangi anlamları kazanacağını tespit etmeye çalışmaktadır. Bizler de aşağıda sabır kelimesinin hangi türevlerinin hangi manalarda kullanıldığına dair âlimlerin tespitlerini zikredeceğiz.

İbn Kayyım sabır kelimesinin lügatta menetmek ve hapsedmek manasında olduğunu ifade ettikten sonra, "sabır, insanın kendisini feryad etmekten, dilini şikâyet etmekten, ellerini yüzüne, dizine vurmaktan ve elbiselerini yırtmaktan menetmesidir"²⁵ demektedir. Bu bağlamda o sabır kelimesinin türevlerini ve hangi anlamlara geldiğini de ifade etmiştir. Onun bu konuda verdiği geniş malumattan da istifade etmek istiyoruz.

İbn Kayyım'a göre sabır kelimesi, sabera, yasbiru, sabran diye sarf edilir. Sabera nefsehu; "nefsini (kendini) menetti" denir. Nitekim Allah Teâla bu anlamda; "*Habibim, Rablerine dua edenlerle beraber kendini hapsed.*"²⁶ buyurmaktadır.

Bir kimseyi hapsedtiğin zaman "sabertü fülânen"; "falanca kimseyi hapsedtim" ve bir kimseyi sabretmeye teşvik ettiğin zaman "sabbertühü; onu sabra teşvik ettim," dersin. Rivayete göre iki kişi bir şahsı yakalamış, biri tutmuş, diğeri onu öldürmüş, bunun üzerine Resul-i Ekrem: "Katil öldürülür, tutan hapsedilir" diye buyurmuştur. Öldürülmesi için bir

¹⁹ Muharrem Ergin, *Büyük Türk Sözlüğü*, Hayat Yay., t.y., İstanbul, s. 1023.

²⁰ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1996, s. 446.

²¹ Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1994, s. 179.

²² Süleyman Ateş, *İslam Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1992, s. 300.

²³ Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, çev. Suat Yıldırım, C. IV, Akçağ Yay., Ankara, 1990, s. 87.

²⁴ Sarf ilmi: Bir lisanı meydana getiren kelimelerin değişmesinden, birbirinden türemesinden bahseden ilim dalıdır. Çekim çeşitlerini, isim ve fiil nevilerini öğreten ilimdir. Kelime şekil bilgisi, morfoloji de denilebilir.

²⁵ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Sabredenler ve Şükredenler*, s. 13.

²⁶ Kehf, 18/28.

kimseyi tuttuğun zaman, "Sabertü'r-racule; adamı tuttum" ve yemin etmesi için hapsedtiğin zaman "Asbertühü; Onu hapsedtim" dersin.

Üzerine yemin edilen şeye "masbûre" denir. Bir hadîs-i şerifte de, masbûre -yani koyun, tavuk gibi hayvanların ölmeleri için bağlanarak, hapsedilip, ölüme terkedilmeleri-yasaklanmıştır.

Sabır kelimesi, mazide üstün, müzaride esre ile "sabartü, asbirü" babından olursa daha çok "kefalet" manasına gelir. Kefil olana "sabîr" denir, sanki kefil nefsinin borç ödemek için hapsedmiştir. Arapların "usburnî, bana kefil göster" sözü de bundandır.

Bazıları, sabır kelimesinin aslında şiddet ve kuvvet manası da vardır, bundan dolayı tedavi için kullanılan meşhur bir ilaca çok acı olduğu için "sabır" ismi verilmiştir, demişlerdir. Asmai, bîr kimse şiddetli bir belaya maruz kaldığında "lekiyehâ bi asbârihâ" yani "şiddetli bir belaya uğradı" denir, demiştir. Hür kadına şiddetli ve kuvvetli olduğu için, "ümme sabre" denir. Araplar, bir kavim şiddetli bir sıkıntıya düştüğünde "vakaa'l-kavmü fi emrin sabbûrin (falan kavim şiddetli bir sıkıntıya düştü)" derler. Yine "sabârretü's-şitâi, kış çok şiddetlidir" denir.

Bazıları sabır; toplamak, katmak, eklemek manalarına da gelir, çünkü sabreden kendini feryâd ve sızlanmaktan toplar. Ayrıca arpa, buğday gibi yenilecek maddelerin yığınının "subretu't taam" ve taş yığınının, "subâretü'l hıcâra" da denir, demişlerdir. Bir kimse sabrettiği zaman "sabera; sabretti", kendini sabra zorladığı zaman, "tesabbera"; sabrı kazandığı zaman, "istabera"; hasmı sabır makamında durduğu zaman "sabera"; kendisini ve başkasını sabra teşvik ettiği zaman "sabbera nefsehu ve ğayrehu" denir. İsm-i faili, sâbir, sabbâr, sabûr, müsâbir ve mustabir gelir. Müsâbir, "sabera"dan mustabir, "istabera"dan, sâbir "sabera"dan gelir. Sabbâr, sabûr, darrab ve darûb gibi sülâsinin mübalağa vezinlerindendir. Netice olarak, sabır en yaygın olarak üç manada kullanılır; menetmek, şiddet ve toplamak.²⁷

Bu türden sabrın türevleri ile ilgili tahlilleri gerek İbn Manzur'un, gerek Zebîdî'nin, gerek Firuzabâdî'nin, gerekse Ebu Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyya'nın ve diğer bazılarının lügatlarında da görebilmekteyiz.

İbn Manzur bir kimsenin kendini hoş olmayan şeylerden men etmesinin genel manada sabır anlamına geleceğini, tesabbur'un ise tefa'ul babından geldiği için bu babın da tekellüf için olduğundan buna "zoraki sabır (sabırla mükellef olma)" denileceğini belirtmiştir. İstabera ise tesabbur'dan daha mübalağalıdır. Tesabbur istabera'nın başlangıcıdır.²⁸

²⁷ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Sabredenler ve Şükredenler*, s. 14.

²⁸ İbn Manzur, *Lisanü'l-'Arab*, IV, s. 440.

Zebîdî, sütün ekşiyip tadı acılaştığı zaman “asbera” kelimesiyle, ekşiliğin acıya galip geldiğinde ise “musabber” kelimesiyle ifade edildiğini belirtmiştir.²⁹ Yine 'sibre'nin kilo ve tartı olmadan toplanarak üst üste istiflenmiş yiyecekler demek olduğunu ifade etmiştir. Firuzabadî ise bu manadaki kelimeyi subratu, Ebu Hüseyin subâratu olarak zikretmişlerdir.³⁰ Sebbâr, sebîr ve sabûr, mübalağa sigasında olup çokça sabredenler için kullanılır. Ümmü Sabbâr da çokça sabreden hür kadın anlamında kullanılmaktadır.³¹ Zebîdî, sabîr'in bir gün ve gece yerinde sabit kalan bulut, bir kavimde öne çıkan kimse, önder, masa ve dağ anlamlarında da kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca bir şeyin subru'nun onun üstü anlamına geldiğini, dolayısıyla İbn Mes'ud'dan rivayete göre Sidretü'l-Müntehâ'nın da cennetin en (sibruha) üstünü anlamına geldiğini ifade eder.³²

es-Sabûr, Allah'ın isimlerinden biri olup kötülüğü cezalandırmada acele davranmayıp onu affeden veya erteleyen demektir. Bir bakıma el-Halîm manasına gelir. Ebu İshak dedi ki: “es-Sabûr, Allah'ın sıfatlarından biridir. el-Halîm ise hemen suçun karşılığında cezalandırmayan bilakis onu af yoluna gidendir. Bu mübalağa sigasında gelen bir kelimedir. İkisi arasındaki fark, günahkârın el-Halîm isminde olduğu kadar es-Sabûr isminde affedileceğine emin olamamasıdır.”³³ Zebîdî ve İbn Kayyım sabrı derecelendirmeye tabi tutmuştur. Onlara göre sabrın beş derecesi vardır:

- Birincisi, "sabîr" dir. Bu sabrın en genel olanı olup sabrı elde eden onunla isimlendirilir.
- İkincisi, "mustabir" dir. Şikayet etmeksizin sabretmede ısrarcı ve kararlı olan demektir.
- Üçüncüsü, "mütesabbir" dir. Sabrı yüklenen, onu nefsinde taşıyan kimse demektir.
- Dördüncüsü, "sabûr" dur. Sabrı büyük olan, sabrı başkalarının gibi olmayıp daha büyük olan sabırlı kimsedir.
- Beşincisi "sabbâr" dır. Sabrı çok daha büyük olan demektir.³⁴

Karahisârî; “Subur'un her nesnenin tek kenarı, yoğunluğu; ufak taşlı yer anlamlarında olduğunu belirtmiştir. Sıbr kelimesinin çoğulu esbâr şeklinde olursa anlamının beyaz bulut ve yan-kenar anlamına geleceğini ifade etmiştir. Sabâratun'un kefalet, subâratun'un taş,

²⁹ Zebîdî, *Tacu'l-Arus*, XII, s. 281.

³⁰ Zebîdî, *Tacu'l-Arus*, XII, s. 282; İbn Zekeriyâ, *Mu'cemü Mekâyisü'l-Lüğa*, s. 330; Firuzabadi, *Kamusu'l-Muhît*, s. 423.

³¹ İbn Manzûr *Lisanü'l-Arab*, IV, s. 440; Firuzabadi, *Kamusu'l-Muhît*, s. 423.

³² Zebîdî, *Tacu'l-Arus*, XII, s. 278-283

³³ Zebîdî, *Tacu'l-Arus*, XII, s. 283; İbn Zekeriyâ, *Mu'cemü Mekâyisü'l-Lüğa*, s. 330; Firuzabadi, *Kamusu'l-Muhît*, s. 423.

³⁴ Zebîdî, *Tacu'l-Arus*, XII, s. 283; İbn Kayyım El-Cevziyye, *Sabredenler ve Şükredenler*, s. 142.

subratun'un arpa ve buğday yığını, sabbûrun'un katı, sabîr'in yağmuru olmayan beyaz bulut ve kefil manalarında olduğunu söylemiştir.”³⁵

Gazzâlî ise sabır kavramının duruma göre farklı isimlerle karşımıza çıkabileceğini ifade etmektedir. Ona göre sabır, zenginliğe karşı olursa "zabtu nefis (nefis hâkimiyeti)", zıddı "batar" (kibirlenmek, böbürlenmek, kendini beğenmek, azgınlaşmak); sabır nefsânî arzulara karşı olursa "iffetli olmak"; savaş anında gösterilen metânet şeklinde olursa "şecaat" zıddı "cebânet (korkaklık); öfke ve hiddeti yenme konusunda olursa "hilim, vakar, teennî", zıddı "tezemmür (saldırganlık); zamanın musibet ve felaketlerine karşı olursa "gönül genişliği", zıddı "gönül darlığı"; görüp duyduklarını muhafaza bakımından olursa "sır tutma", zıddı "sırrı ifşa etme"; maddeten ihtiyaç durumlarına göre olursa "zühd", zıddı "hırs ve tamah"; aza sabretme şeklinde olursa "kanaat", zıddı "şereh (aşırı gitmek)" olarak tezahür eder.³⁶

Kelabâzî, özellikle sabır sahiplerini ifade ederken, herhangi bir durum karşısında dışını sıkıp dayanana "sâbir", sabretmeyi tabiatıyla bütünleştirmiş olan kimseye "müstabir"; sabır konusunda tam bir vicdan rahatlığına ermiş bulunan kimseye "mutasabbir"; sabır konusunda hiç zorlanma hissetmeyene "sabûr" denileceğini belirtmiştir.³⁷

Kuşeyri ise bazı âlim ve mutasavvıflardan sabrın ism-i fail hallerine dair şu ifadeleri aktarmaktadır: Ebu Osman Kur'an'da zikredilen "sabbâr" kelimesine; "nefsini hoşlanmadığı şeylerin içine dalmaya alıştırandır" anlamını vermiştir. İbn Hafîf de sabredenler üç kısımdır; "Birincisi 'mustabir', yani kendisini sabre zorlayan; ikincisi, 'sâbir', yani normal bir şekilde sabreden; üçüncüsü 'sabbâr', yani çok fazla sabırlı olandır" demiştir. Ebu Osman, "ibadetlere verilecek en güzel karşılığın sabra verilen karşılık olacağını, ondan daha üstün bir karşılık verilen ibadet yoktur" demiştir. Çünkü Allah Teâlâ: "Biz sabredenlere, yapmakta oldukları amelin daha güzeli ile karşılık vereceğiz"³⁸ buyurmuştur. Yine bu hususta Yüce kitabımız Kur'an'da: "Ancak sabredenlere ödülleri hesap edilmeden ödenecektir"³⁹ buyurularak, sabredenlerin mükafatının büyüklüğüne işaret edilmiştir.⁴⁰

Yukarıda zikredilen tüm anlamlar sabır kavramının hangi durumlarda nasıl bir anlam kazandığını ortaya koymaktadır. Verilen bilgileri esas aldığımızda diyebiliriz ki, sabır kavramı farklı kalıplarda farklı anlamlara bürünmektedir. Sabrı gerektiren farklı durumlar için

³⁵ Mustafa b. Şemsüddin Karahisârî, *Ahteri Kebîr*, Osmanlı Yayınevi, haz. İ. İlhami Ulaş ve Abdülkadir Dedeoğlu, İstanbul, 1978, s. 265.

³⁶ İmam-ı Gazzâlî, *İhyâ' u Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, C. IV, Bedir Yay., İstanbul, 1985, s. 126.

³⁷ Ebu Bekr Muhammed el-Kelâbâzî, *et-Tearruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1992, s. 143.

³⁸ Nahl,16/96.

³⁹ Saffat, 37/41.

⁴⁰ Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, Yenişafak Kültür Armağanı, Pozitif Dağıtım, İstanbul, 2009, s. 223.

farklı bir türevin ortaya çıktığını görüyoruz. Bunun birçok yansıması, benzer durumlar Kur'an'da da yer almaktadır ki, araştırmamızın ikinci bölümünde bu husus detaylarıyla incelenecektir.

1.1.2. Yakın Anlamlı Kelimeler

Araştırmanın yöntemini ifade ederken belirttiğimiz gibi herhangi bir kavramın semantik analizini yaparken onun yakın, zıt ve eş anlamlı kelimelerini tespit ederek açıklığa kavuşturmak oldukça önemlidir. Bu açıdan biz de sabır kavramını en geniş anlamıyla tespit edebilmek için ona yakın ve zıt anlamlı olan kelimeleri de izah etmeye çalışacağız. Öncelikle sabır kelimesi ile yakın veya eş anlam içeren kelimeleri ele almak istiyoruz.

1.1.2.1. Sebât

Sebat, Arapça “ثَبَّتَ” / “se-be-te” fiilinin masdarı olup lügatlerde bir yerde sabit olmak, hareketsiz sarsılmadan durmak, direnmek, mukavemet etmek, bir şeyi doğrulamak, tasdik etmek, bir şeyde devamlılık, süreklilik, kesinlik, istikrar, azim anlamlarına gelmektedir.⁴¹ İsfahânî, sebat kelimesinin zeval kelimesinin zıddı olduğunu söylemiştir. Devamında da Allah Teâlâ'nın, “Ey iman edenler, bir savaş birliği ile karşılaştığınızda direniniz.”⁴² buyurarak sebat'ı direnme manasında kullandığını ortaya koymuştur. Ayrıca 'racülün sebtün ve sebtün fi'l harbi' örneğinde olduğu gibi “savaştta dirençli kişi”; 'esbetehü's sekamü' deyiminde olduğu gibi, “hastalığın kişinin yakasını hiç bırakmadığı” durumlarda da söylendiğini belirtmiştir. Hem gözle hem de basiretle fark edilebilen varlıklar için ise 'fûlânün sâbitün ındî' “Falan yanımda sabittir.” Keza “Peygamberlerin peygamberliği sabittir” deyimlerinin kullanıldığını ifade etmiştir. 'Sebbetühü' deyiminin ise, ‘onu güçlendirdim’ demek olduğunu söylemiştir. Bu anlamda Allah Teâlâ'nın, 'Velevlâ en sebbetnâke' “Eğer sana direnme gücü vermeseydik...”⁴³ 'Fesebbetü'llezîne âmenû' “Mü'minleri yüreklendirin”,⁴⁴ ‘ve sebbit ekdâmenâ’ “Ayaklarımızı sabit kıl”⁴⁵ buyurduğunu belirtmiştir.

Sebat, niyet edilip de başlanılan bir işi neticeye vardırıncaya kadar kararlı olma anlamında bir terim olup özellikle önemli ve hayırlı işler hususunda bir fazilet kabul edilir. Sebata bağlı olarak ortaya çıkan bir de “metânet” vardır ki, o da: “Müfekkirin kuvvetinin gücü

⁴¹ Zebîdî, Tacu'l-Arus, IV, s. 472; Firuzabadî, Kamusu'l-Muhît, s. 149.

⁴² Enfal, 8/45.

⁴³ İsrâ, 17/74.

⁴⁴ Enfal, 8/12.

⁴⁵ Bakara, 2/250.

ve genişliği nisbetinde bir şeyi iyice düşündükten sonra onda sebat etmesi, fiil ve icraata koymasdır,”⁴⁶ şeklinde tanımlanmıştır.

Kur'an-ı Kerim'i incelediğimizde sebat kelimesinin on üç ayette fiil şeklinde, beş ayette de isim olmak üzere toplam on sekiz yerde geçtiğini görürüz.⁴⁷ Örneğin Kur'an-ı Kerim'de sebat kelimesi sabır anlamında kullanılmakta veya bu anlamda tefsir edilmektedir. Nitekim, “*Ey iman edenler! Herhangi bir topluluk ile karşılaştığınız zaman sebat edin ve Allah'ı çok anın ki başarıya erişesiniz.*”⁴⁸ ayetinde geçen sebat kelimesi, sabır anlamında yorumlanmıştır.⁴⁹ Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim'de sabır kelimesi de sebat anlamına kullanılmakta ve öyle yorumlanmaktadır. Örneğin, “*Ancak sabredip güzel işler yapanlar böyle değildir. İşte onlara bir bağış ve büyük bir mükafat vardır.*”⁵⁰ mealindeki ayette geçen sabır kelimesi sebat olarak tefsir edilmiştir.⁵¹ Çünkü sabır/sebat gösterenler hayatın zorluklarıyla karşılaştıklarında hedeflerinde sapma olmaz. Onlar şartların değişmesinden etkilenmezler. Makam ve mevki elde ettiklerinde şımarıklığa ve kibre düşmezler. Aynı şekilde işler aleyhlerine dönüp şartlar olumsuzlaştığında da, ye'se düşmeyip kararlılıklarını yitirmez ve her iki durumda da sabır/sebat üzere yollarına devam ederler.

Sonuçta sabır kavramı sebata göre daha kapsayıcı anlamlar ihtiva etmekle birlikte her iki kelime, her ne kadar aralarında küçük farklar olsa da birbirlerinin yerine kullanılabilen ve birbirlerine yakın hatta eşanlamlı diyebileceğimiz kavramlardır.

1.1.2.2. Hilm

Hilm, lugatta, rüya, akıl, yumuşak huyluluk, musâmaha, hoşgörü, göz yumma, sabır, tahammül, kendini tutma, doğuştan olan huy yumuşaklığı, hiddete tahammül, kişinin nefsinin öfkesinin heyecanından koruyup kendini kontrol etmesi, sükûnet, vakar gibi anlamlara geldiği belirtilmektedir.⁵²

İsfehânî Müfredât'ında hilim kavramını ele alırken nefsi, öfkeyi, kontrol altına almak anlamına geldiğini ifade etmiş⁵³ ve aşağıdaki ayetlerle bu anlamı beyan etmeye çalışmıştır:

⁴⁶ Hüsameddin Erdem, *Ahlak Felsefesi*, s. 173.

⁴⁷ Mahmut Çanga, *Kur'an Kelimelerinin Anahtarı*, Timaş Yay., İstanbul, 1986, s. 111.

⁴⁸ Enfal, 8/45.

⁴⁹ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, , *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*, çev. M. Beşir Eryarsoy, C. I, Buruc Yayınları, İstanbul, 1997, s. 253.

⁵⁰ Hud, 11/11.

⁵¹ Ebu'l Ala el-Mevdudî, *Tefhimü' Kur'an*, C. II, İnsan Yay., İstanbul, 1986, s. 378.

⁵² Cevherî, *es-Sihah*, V, s. 1903; Ebu Mansur Muhammed bin Ahmed bin Ezher el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, C. V, s. 106-107; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmusu'l- Muhît Tercümesi*, C. V, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yay., çev. Mustafa Koç, s. 4930; Abdullah Yeğin vd., *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Türdav Yay, İstanbul, 1990, s. 380.

⁵³ İsfehânî, *Müfredât*, çev. Abdülbâki Güneş, Çıra Yay., İstanbul, 2012, s. 305-306.

“İnne İbrâhîme lehalîmün evvâhün” “İbrahim, hoşgörülü, yumuşak kalpli ve kendini Allah'a adanmış bir kimse idi.”⁵⁴ “Febeşşernâhü biğulâmin halîmin” “Biz O'na yumuşak huylu bir erkek çocuk müjdeledik.”⁵⁵ İsfahânî ayrıca hilmin en uygun karşısının “öfke ve nefretle saldırmak” anlamına gelen “tezemmür” kelimesi olduğunu belirtmiştir. Ancak birçok kaynakta hilmin karşıtı olarak kaydedilen “sefeh” ve “cehl”in aksine “tezemmürün” terim olarak yaygınlık kazandığının söylenemeyeceğini dile getirmiştir.⁵⁶

Kaynaklarda zikredilen, الْحَلِيمُ مَطِيَّةُ الْجَهْلِ “Sabırlı ve yumuşak huylu kimse, cahilin kahrını çeker, ondan intikam alma yoluna gitmez.”⁵⁷ meseline ifade edilen mana ise hilim kelimesinin sabır anlamında kullanılışına güzel bir örnek oluşturmaktadır. Bizim kültürümüzde de, “Öfkeyle kalkan zararlar oturur”, “Sabrın sonu selamettir”, “Sabır acıdır ama meyvesi tatlıdır” gibi atasözlerinin benzer manayı ifade ettiklerini söyleyebiliriz.

İzutsu, İslam’ın hilm esprisinden neş’et eden, yüce ahlâkî esasları ihtivâ eden, yeni bir inşayı gaye edindiğini ifade ettikten sonra hilm kavramı ile ilgili bazı tanımlamalar vermiştir. Onun naklettiğine göre hilim kelimesini ez-Zebîdî’nin Tac el-Arus’ta, “Ruhu dizginleme ve öfke halinde kişinin kendini zapt etmesi”, el-Bustânî, Muhîr el-Muhîr adlı eserinde, “Kişiyi sinirli iken hata etmekten muhafaza eden ruhun mutmainlik hali; kişinin başına gelen musîbetler karşısında sekînetini muhafaza etmesi”, “öfkeli iken sakinliğini koruması” ve “haksızlık yapana karşılık verirken aceleci davranmaması” şeklinde tanımladıklarını belirtmiştir.⁵⁸ Keza “sabırlı ve temkinli, akıllı ve ağır başlı olmak” şeklinde açıklanan hilim kavramını Ebû Hayyân et-Tevhîdî’nin ise “öfkesine hâkim olmak suretiyle düşünce dengesini koruma” şeklinde tarif ettiği belirtilmiştir.⁵⁹

Ahmet Hamdi Akseki ise konunun önemli noktalarını açıkladıktan sonra her yumuşaklığın hilim olamayacağını ifade etmiştir: “Hilim, öfkenin galeyana geldiği zamanda gücü intikam almaya yettiği halde intikamdan vazgeçmektir. Bu özelliğin ne kadar büyük bir erdemlilik olduğunu izaha gerek yoktur. Her ne sebeple olursa olsun hiddetlendiğinde nefsine sahip olabilmek büyük bir meziyettir. Câhile acıma ve öç alma imkanına sahip olduğunda düşmanına af ile muâmele etmek, halîm olmanın gerektirdiklerindendir. Hilim sahibi, normal şartlarda yumuşak tabiatlı olan değildir. Öfkesinin bastırdığı ve muhatabından intikam alma

⁵⁴ Hud, 11/ 75.

⁵⁵ Saffât, 37/ 101.

⁵⁶ İsfahânî, *Müfredât*, s. 305.

⁵⁷ Ebu Hilâl el-Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî, *Cemheratu'l-Emsal*, C. I, Dâru'l Fikr Yay., Beyrut, 1988, s. 34.

⁵⁸ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 80.

⁵⁹ Mustafa Çağrı, “Hilim”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1998, C. XVIII, s. 33-36.

imkanına sahip olduğu bir zamanda bu öfkesine galip gelerek affedici olabilir. Güçsüz iken halîm görünüp de eline fırsat geçtiği zaman ateş kesilen ve intikam almak derdine düşen kimselere halîm denilemez.”⁶⁰

Kur'an-ı Kerim'de ise, İzutsu'nun da belirttiği gibi baştan sona kadar hilim ruhu hakimdir. Zira insanlarla olan ilişkilerde ihsanla, adaletle hareket etme, zulümden kaçınma, şehvet ve ihtiraslarına gem vurma, kibir ve gururdan sakınma hilim ruhunun belirtileridir.⁶¹ Kur'an-ı Kerim'de hilim, "akıl" anlamında bir ayette çoğul olarak (ahlâm) geçmektedir. "Hilim sahibi" anlamında halîm kelimesi esmâ-i hüsnâdan biri olarak on bir ayette geçmektedir. Bunlardan altısı "ğafûr" (tüm günahları bağışlayan), üçü "alîm" (çok iyi bilen), biri "ğanî" (her şeyden müstağnî), biri de "şekûr" (az iyiliğe çok mükafat veren) isimleriyle beraber zikredilir.⁶²

Kur'an-ı Kerim'deki bazı ayetlere baktığımızda söz konusu olan farklı kullanımları görürüz. Örneğin Yusuf suresinde, “(Bunlar) karmakarışık düşlerdir. Biz karışık düşlerin yorumunu bilemeyiz’ dediler.”⁶³ “rüya” anlamında, Saffât suresinde, “Biz de ona uysal bir oğul müjdeledik.”⁶⁴ “yumuşak huyluluk” anlamında kullanılmıştır. Yine Nûr suresindeki, “Çocuklarınız erginlik çağına geldiklerinde, kendilerinden öncekilerin izin istedikleri gibi izin istesinler. İşte Allah âyetlerini size böyle açıklar. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”⁶⁵ ayette ise “ağır başlılık” anlamına gelmektedir.

Kur'ânî anlamda hilim, bilgisizlik, basiretsizlik, ahmaklık veya âcizlik sebebiyle sabırlı, tahammüllü, ağır başlı olma anlamına gelmez; tam tersine insanın akıl, zekâ, bilgi, tecrübe gibi aklî kabiliyetlere, bedenî ve malî fırsatlara sahip olmasının yanında sabır, af, hoşgörü, nefse hâkimiyet, sinirini kontrol etme, kıskırtmalara kapılmama, acele etmeme ve vakar üzere olma gibi ahkakî erdemleri şahsında birleştirmesiyle ulaşılan bir şahsiyeti ifade eder. Hilim, sabır, sekînet ve vakardır; hiddete, ihtiraslara ve bencil hislere sahip olma, ağır başlılık ve yumuşak huyluluktur; fakat asla zaafiyet ve onursuzluktan kaynaklanan bir zillet ve acizyet olarak kabul edilmez.⁶⁶

Sabrın en yüce şekli, gücü yeterken sinirine hakim olup insanları affedebilmektir ki bu da hilimdir. Bu bağlamda Hz. Ömer ile Uyeyne ve Hurr arasında cereyan eden konuşmalar buna güzel bir örnektir:

⁶⁰ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak Dersleri*, Üçdal Yay., İstanbul, t.y., s. 166.

⁶¹ Toshihiko İzutsu, *Ku'an'da Allah ve İnsan*, İnsan Yay, İstanbul, t.y., s. 204.

⁶² Mahmut Çanga, *Kur'an Kelimelerinin Anahtarı*, s. 154.

⁶³ Yusuf, 12/44.

⁶⁴ Saffât, 37/101.

⁶⁵ Nur, 24/59.

⁶⁶ Çağrı, "Hilim", XVIII, s. 33-36.

“Abdullah İbni Abbâs şöyle dedi: Uyeyne İbni Hısn (Medine'ye) geldi ve yeğeni Hurr İbni Kays'a misafir oldu. Hurr, Hz. Ömer'in danışma meclisi üyelerindendi. Zaten genç olsun yaşlı olsun âlimler Hz. Ömer'in danışma meclisinde bulunurlardı. Bu sebeple Uyeyne, yeğeni Hurr İbni Kays'a:

- Yeğenim, senin devlet başkanı yanında önemli bir yerin vardır. Beni kendisiyle görüştür, dedi.

Hurr, Ömer'den izin aldı. Uyeyne Ömer'in yanına girince:

- Ey Hattâb oğlu, Allah'a yemin ederim ki, bize fazla bir şey vermiyorsun. Aramızda adâletle de hükmetmiyorsun, dedi.

Ömer hiddetlendi, Uyeyne'ye ceza vermek istedi. Bunun üzerine Hurr:

- Ey Müminlerin emiri, Allah, Peygamberine “Affı seç, iyiliği emret, cahilleri cezalandırmaktan vazgeç!”⁶⁷ buyurdu. Benim bu amcam da câhillerdendir, dedi.

Allah'a yemin ederim ki, Hurr bu âyeti okuyunca Ömer, Uyeyne'yi cezalandırmaktan vazgeçti. Zaten Ömer, Allah'ın kitabına son derece bağlı idi.”⁶⁸

Gazzâlî, İhya'sında Hasan-ı Basrî'nin, “İlim talep edin fakat onu hilim ve vakar ile de süsleyin” dediğini, Ekrem b. Sayfî'nin de, “Aklın direği hilim, işin başı da sabırdır. Öyle insanlara yetiştim ki, dikensiz yaprak gibi idiler. Şimdi ise yapraksız diken haline geldiler. Onlarla âşinâlık yaparsan seni tenkit ederler. Onları terk edeyim dersin seni bırakmazlar” dediğini, “Nasıl yapalım?” diyenlere de, “Muhtaç olduğun gün için onlara kendi şerefinden ikraz edersin, yani aleyhinde dedikodu yapar seni kızdırlırlarsa sabreder, kıyamette mükafatını alırsın” diye cevap verdiğini ifade etmiştir.”⁶⁹

Hemen ifade edelim ki zihni ve ahlaki manada kullanılan hilim kelimeleri birbiriyle ilgisiz değildir. Zira akıllı, bilgili ve basiretli insan sabırlı, ağır başlı, bağışlayıcı, vakarlı, kararlı, kendine sahip, kötülüğü iyilikle mukabele edebilen, kışkırtmalara kapılmayan bir ahlaki karaktere sahip olabilir.

Yeri gelmişken belirtelim ki hilim davranışının İslam öncesi Arap toplumunda da takdir gören bir davranış olduğunu görmekteyiz. Zira bu hususta İzutsu'nun, “Hilim, putperest Araplar arasında da en çok saygı duyulan erdemlerden biriydi; ama sağlam bir temelden yoksundu”⁷⁰ dediğini görüyoruz.

⁶⁷ A'raf, 7/199.

⁶⁸ Buhârî, "Tefsîru sûre", 5, "İ'tisâm", 2; Yaşar Kandemir vd., *Riyazü's-Sâlihîn Şerhi*, C. I, Erkam Yay., İstanbul, 2001, s. 3, 271.

⁶⁹ Ebu Hamid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, C. III, Bedir Yayınları, İstanbul, 1985, s. 399-400.

⁷⁰ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 81.

Sayfa 34'te geçen meselde de belirttiğimiz üzere hilim ehlinin öfkesine sahip olarak, tahammül göstererek, yumuşak davranmasının ve cahil insanlara katlanmasının icap ettiğini dile getirmekte, aynı zamanda hilim kavramının sabır manasında da kullanıldığı hakkında bize fikir vermektedir.

Bütün bu bilgilerden hareketle hilmi, kişinin öfkelenildiği zaman öfkesine sahip olması ve aklını kullanarak zarar verici hallerden kendini uzak tutup yumuşak, faydalı bir davranış sergilemesi şeklinde ifade edebiliriz. Bununla birlikte kişinin öfkelenildiğinde intikam alabilecek kuvvete sahip olmadığı durumlarda yumuşak huylu olmasının hilim anlamına gelmeyeceğini de belirtmek gerekmektedir. O halde hilim, kendini tutmak, nesine sahip çıkmak, kendini kontrol edebilmek anlamlarında sabır kavramının eşanlamlısı ya da yakın anlamlısı olan ve yerine göre sabır anlamında kullanılabilecek önemli bir kavramdır. Dolayısıyla halîm olan bir kimse aynı zamanda sabırlı bir kimse denebilir.

1.1.2.3. Vakar

Vakar, ciddi, sakin, ağırbaşlı olmak; kendine hâkim olmak hilim ve razânet, yani ciddiyet, sükûnet ve yumuşak davranabilme halîm ve heybetli olma, temkinlilik demektir.⁷¹ Zikredilen anlamlardan sükûnet, kendine hâkim olma, temkinli ve yumuşak huylu davranma hilim kavramının da anlamlarındandır.

Rağîb El-İsfahânî de "vakar" kavramının sükûnet, ağırbaşlılık, saygıdeğer olma ve yumuşak huyluluk anlamına geldiğini söylemiş⁷² ardından da, “*Niçin siz Allah'a vakarı (şerefi, saygıyı, büyüklüğü) yakıştıramıyorsunuz?*”⁷³ ayetini örnek göstererek zikretmiştir.

Akseki ise "vakar" kavramını, “Makamının ve haysiyetinin gereğini hakkı ile muhafaza etmek ve hafifmeşrep olmamak demektir” şeklinde tarif etmektedir.⁷⁴ Çağrıcı'nın da vakarı hilim kavramının anlamları arasında saydığını görüyoruz.⁷⁵

Son olarak ifade edelim ki, vakar kavramı gerek kendine hâkim olma, temkinli ve yumuşak huylu davranma gibi anlamlara sahip olması, gerek acele etmeyerek sakin olma, gerekse de temkin kelimesindeki kendini tutma, bekleme, dikkatli olma anlamları sebebiyle sabır kavramına anlam olarak yakın bir kavramdır. Dolayısıyla yerine göre “vakur” olan bir kimse için aynı zamanda sabırlı bir kimse de denilebilir.

⁷¹ Cevherî, *es-Sihah*, I, s. 849; Yeğin, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, s. 1036.

⁷² İsfahânî, *Müfredât*, s. 1173-1174.

⁷³ Nuh, 71/13.

⁷⁴ Akseki, *Ahlak Dersleri*, s. 163.

⁷⁵ Çağrıcı, "Hilim", IV, s. 328.

1.1.2.4. Azim

Azim, sözlükte; “ısrarla istemek, kastetmek, kesin karar vermek, niyet etmek, gözünü karartmak, kararlı olmak, bir şeyi istikrar ile sürdürmek, irade, sabır” gibi anlamlara gelir.⁷⁶

İsfehânî'ye göre azim, işin devamına kalbin bağlanmasıdır. Örneğin “Şu işi yapmaya azmettim” denir.⁷⁷ “*Yapacağın işler hakkında onların görüşlerini al, ama karar verince artık Allah'a dayan (güven)*”⁷⁸ ayetinde azim kelimesi bu anlamda kullanılmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de, beş âyette “iyilikte sebat ve kararlılık”, dört âyette de fiil şekliyle “kesin karar vermek” anlamında olmak üzere dokuz yerde geçmektedir.⁷⁹ Bunlardan birinde Hz. Peygamber'e “azimli peygamberler” gibi sabırlı olması, acelecilikten sakınması emredilmektedir. Hadislerde azim ve bundan türemiş fiillerle “azme”, “azîme” veya “azâim” gibi müştakları “kararlılık, sabır, niyet, hayırlı iş, farz” gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁸⁰

Tasavvufta, “Ehli tasavvufun Hakk'a ermesine (vüsûl) engel olan bağları koparıp atması, ilmi hale hakim kılması, iradeyi kendisinden bilme illetinden kurtulması” gibi anlamlarda kullanılan azim, Herevî tarafından şu şekilde tanımlanmıştır: “Azim, Hakk'ın yolunu tutan bir ehli tasavvufun bu uğurda ayak bağı olan her şeyi söküp atmasına, ne kadar zor ve acı olursa olsun kendisine yardımcı olan ve yol gösteren her şeyle uyum halinde olmasına denir. Azim, bütün maddî-mânevî, bedenî-ruhî kuvvetleri toplayıp hedefe yöneltmektir.”⁸¹

Netice olarak azim, Allah'a olan kulluk yolculuğunda kulun başına gelebilecek olan her türlü zorluk ve imtihanlara göğüs gerip yılmadan, usanmadan, kararlılıkla, güçlü bir irade ile kullukta devamlılık ve istikrar uğrunda gösterilen tahammül, direnme, çaba gösterme ve mücadeledir. Azim kelimesi bu anlamlarıyla sabır kavramına benzemekte ve yeri geldikçe de birbirlerinin yerine kullanılmaktadırlar.

1.1.2.5. Metânet

Metânet, lügatte sertlik, sağlamlık, katılık, (kişilik ve karakterdeki güçlülük), kısa ve özlü olma anlamlarına gelmektedir.⁸² Zemahşerî, ayrıca “ra'yün metînün”⁸³ ifadesinde olduğu

⁷⁶ İsmail Karagöz vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2010, s. 49; Çağrı, “Hilim”, IV, s. 328.

⁷⁷ İsfehânî, *Müfredât*, s. 699.

⁷⁸ Âli İmran, 3/19.

⁷⁹ Çanga, *Kur'an Kelimelerinin Anahtarı*, s. 327.

⁸⁰ Mustafa Çağrı, “Azim”, *DİA* C. IV, TDV Yay., İstanbul, 1991, s. 328-329.

⁸¹ Çağrı, “Azim”, IV, s. 328.

⁸² Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Esâsu'l- Belâğa*, thk. Muhammed Basil Uyunu's-Sûd, C. II, Beyrut, 1998, s. 193.

gibi mecâzî bir mana ile "sağlam fikir" anlamında kullanıldığını söylemiştir. Yukarıdaki manalara ilaveten “sözünden ve kararından dönmek, kişinin fikrinde sabır, azminde kavî ve imanında rûsûh sahibi olması”⁸⁴ anlamları da zikredilmiştir. Cevherî ile Asım Efendi ise, metanet kelimesinin koç türünü enemek, bir kimseyi tüm gün gezdirip yürütmek, bir nesnenin sert katı ve muhkem olması, bir adamın sırtına vurmak gibi anlamlara da geldiğini ifade etmişlerdir.⁸⁵

İsfehânî, metânet kelimesini açıklarken "metnâni" kelimesini vermiş ve bunun belin iki yanı anlamına geldiğini söylemiş ve “metne”, yani karayolu kelimesinin de buna benzetilerek söylendiğini belirtmiştir. Yine "metene" fiilinin sırtı sağlamlaştı ve güçlü oldu demek olduğunu belirtmiştir. "Hablün metînün" sağlam ip ifadesinin de buradan geldiğini ifade etmiştir.⁸⁶ Ardından da, “Şüphesiz rızıklandıran da kuvvet sahibi, sağlam olan da Allah'tır.”⁸⁷ ayetini hatırlatmıştır.

Kur'an-ı Kerîm'de esmâ-i İlâhiye'den olmak üzere “çok kuvvetli” anlamında “Bizzat Allah Teâlâ'dır bütün rızıkları veren, her türlü kudretin sahibi ve bâkî olan.”⁸⁸ şeklinde geçmektedir. Kalem suresinde “Onlara bir süre belli bir üstünlük versem de benim ince planım son derece sağlamdır.”⁸⁹ ayetinde “sağlam” anlamında, A'raf suresinde ise “Onlara mühlet veririm ama benim cezam şiddetlidir”⁹⁰ ayetinde ise “şiddetli” anlamında kullanılmıştır.

Bu bilgiler ışığında metânet kavramının özellikle sır tutma, fikir ve kararında sağlam durma ve sözünden dönmeme yönleriyle sabır anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz. Çünkü sabır aynı zamanda, sözünü tutma, fikrinde sağlam durma, kararlılık göstermek demektir.

1.1.2.6. Teennî

Sözlükte; "Eny", teennî eylemek manasındadır. "El-Eny", vakti gelip çatmış nesneye denir. “Teenni”, hilim, rıfk, vakar ve temkin anlamlarındadır.⁹¹ Ayrıca "beklemek, gecikmek, sebat etmek, düşünüp taşınmak" anlamlarındaki "eny" kökünden türeyen "teenni" ve yine aynı kökten "enât", “acelecilikten sakınma”; “hilim, vakar, sabır, yumuşaklık ve sebatkârlık” diye

⁸³ Zemahşerî, *Esâsu'l- Belâğa*, II, s. 193.

⁸⁴ Yeğîn, *Osmanlıca Türkçe Lugat*, s. 632.

⁸⁵ Cevherî, *es-Sıhah*, VI, s. 2200; Asım Efendi, *Kamusu'l Muhît*, VI, s. 5509.

⁸⁶ İsfehânî, *Müfredât*, s. 987.

⁸⁷ Zâriyât, 51/58.

⁸⁸ Zâriyât, 51/58.

⁸⁹ Kalem, 68/45.

⁹⁰ A'raf, 7/183.

⁹¹ Asım Efendi, *Kamusu'l-Muhît*, VI, s. 5637-5638.

tanımlanır. Klasik lügatlerde hilim kelimesinin açıklanmasında teennînin çoğunlukla akılla birlikte en başta zikredilmesi terimin "akıllı ve ağır başlı hareket etme" mânasını da içerdiğini göstermektedir.⁹² Bu yüzden bu tenni kelimesine, "ihtiyatlı ve akıllıca davranma ile bir işte acele etmeyip bir düşünce dairesinde hareket etme"⁹³ anlamları verilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de teennî kavramının geçmediğini görmekteyiz. "Eny" kökünden türeyen kelimeler ise "bir şeyin zamanının gelmesi" manasında kullanılmaktadır. Bazı âyetlerde tenkit tarzıyla insanın aceleci bir vasma sahip olduğu zikredilmiştir.⁹⁴ İki âyette Resulüllah'a, kendisine gelen âyetleri unutacağı endişesiyle o sıradaki vahiy henüz tamamlanmadan onları okumakta acele etmemesi, vahyin tamamlanmasını beklemesi öğütlenmiştir.⁹⁵ Güvenilemeyecek kimselerin getirdiği haberlerin araştırılmadan kabul edilmesini tenkit eden ayette⁹⁶ hüküm vermekte acele edilmemesi ve meseleye basiretlice bakılarak ona göre adım atılmasının önemine vurgu yapılmıştır. Bu ayet nazil olduğu zaman peygamberimizin, "*Teennî Allah'tan, acelecilik şeytandandır*"⁹⁷ buyurduğu bildirilmiştir.

Gazzâlî, şeytanın kalbe nüfuz etmesinin yollarını açıklarken söz konusu hadisi ve acelecilikle ilgili bazı âyetleri kaydedip bu yollardan birinin de davranışlarda acelecilik ve sebatsızlık olduğunu belirtir.⁹⁸ Hz. Peygamber, hemen bütün hadis mecmualarında ve edebi-ahlaki mahiyetteki ontolojik eserlerde yer verilen bir hadisinde Eşec el-Abdi adlı sahabiye överken şöyle demiştir: "*Sende Allah'ın sevdiği iki haslet vardır: Bunlardan biri hilim, diğeri de teennîdir.*"⁹⁹ Başka bir hadiste teennî yerine "*sekînet*" kelimesi kullanılmıştır¹⁰⁰ Beklenmedik veya üzücü bir hadise karşısında sabırlı olmanın vurgulandığı hadiste de teenniye işaret edilmiştir.

Yukarıda geçtiği üzere teennî'nin sözlük anlamlarına baktığımızda hilim, rıfk, vakar, temkin, beklemek, gecikmek, sebat etmek, düşünüp taşınmak, sabır, yumuşaklık, akıllı ve ağır başlı hareket etme gibi anlamlarının olduğuna şahit oluyoruz. Bu anlamların çoğunun sabır kavramında da mevcut olduğunu görüyoruz. Bu açıdan baktığımızda teennî kavramının da sabra yakın anlamlardan biri olduğunu söyleyebiliriz.

⁹² İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, XIV, s. 48; Zebidi, *Tâcu'l-Arûs*, XXXVII, s.106.

⁹³ Yeğin, *Osmanlıca Türkçe Lügat*, s. 964.

⁹⁴ İsrâ, 17/11; Enbiyâ 21/37.

⁹⁵ Tâhâ, 20/114; Kıyâme, 75/16.

⁹⁶ Hucurât, 49/6.

⁹⁷ Tirmizî, "Birr", 65.

⁹⁸ Gazzâlî, *İhya*, III, s. 33.

⁹⁹ Buhârî, "Cenâ'iz", 32, 43; Müslim, "Cenâiz", 15; Ebu Davud, "Edeb", 149.

¹⁰⁰ Buhârî, "Hac", 94; Müslim, "Hac", 268.

1.1.2.7. Şecaat

Sözlükte şecaat, “cesaret, yiğitlik, gözü peklik, kahramanlık, atılganlık”¹⁰¹ gibi anlamlara gelen şecaat kelimesi, ahlâk literatüründe öfke (gazap) duygusunun akla itaat etmek suretiyle kazandığı itidalli hali için kullanılır, korkulu anda kalp kuvveti ile cesaretini muhafaza etme¹⁰² bazen saldırganlıkla korkaklığın orta noktası, bazan da korkaklığın karşısı olarak gösterilir. Kaynaklarımızın bir kısmında şecaatla aynı anlama gelen ya da yakın anlamlı olan bazı cesaret, hamaset, besâlet, batûlet, cür'et ve mürüvvet vb.¹⁰³ kavramlar da geçmektedir.¹⁰⁴

Cahiliye döneminde şecaatin toplum nazarında büyük önem arz eden yeri vardı. Ahlak deyince ilk akla gelen mürüvvet kavramı içerisinde cömertlik, yiğitlik, gözü peklik, kahramanlık vb. hasletler idi. Bu hasletler bedevî Arabın doğal ve ictimâî tehlikeler karşısında ayakta kalması ve sahip olduklarını koruyabilmesinin yegâne şartı olarak görülürdü. Bu yüzdendir ki fakir ya da zengin, kabilesi güçlü ya da zayıf tüm Arapların en çok iftihar ettikleri şey yiğitlik ve kahramanlıkları olmuştur. Denilebilir ki o dönemde Arabın yiğitliği kabilesi uğruna öldürdüğü kişi sayısına göre değerlendirilirdi.¹⁰⁵

Kur'an'da şecaat kelimesi geçmemekle beraber savaş ve cihad hakkındaki pek çok âyette şecaatin önemine işaret edilmiştir. Fetih Sûresi'nde ashabın özellikleri anlatılırken onların inkârcılara karşı güçlü ve cesur, kendi aralarında merhametli oldukları belirtilir.¹⁰⁶ Diğer bir âyet-i kerimede de düşmanların asker toplayıp kendilerine saldırmaya hazırlandıklarına dair haberler karşısında Müslümanların Allah'a bağlılıklarından, cesaret ve metanetlerini korumalarından övgüyle söz edilir.¹⁰⁷

Şecaat kelimesinin hadislerde ise yer aldığını görmekteyiz. Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inin “Cihad ve Siyer” başlıklı bölümünde savaşta cesaret ve kahramanlığa teşvik eden, şecaatin ölçüsünü gösteren pek çok hadis-i şerif bulunmaktadır. Aynı bölümün yirmi

¹⁰¹ Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, I, s. 495; İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, VIII, s. 173; Yeğin, *Osmanlıca Türkçe Lugat*, s. 906.

¹⁰² Yeğin, *Osmanlıca Türkçe Lugat*, s. 906.

¹⁰³ Mustafa Çağrııcı, *Kur'an'ın Gelişmesi Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, Kuramer Yay., İstanbul, 2017, s. 143.

¹⁰⁴ Mustafa Çağrııcı, “Şecaat”, *DİA*, C. XXXVIII, TDV Yay., İstanbul, 2010, s. 402-403.

¹⁰⁵ Wensinck, “Şecaat”, *İslam Ansiklopedisi*, C. III, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1966, s. 12.

¹⁰⁶ Fetih, 48/29.

¹⁰⁷ Âl-İmrân 3/173.

dördüncü babı "Savaşta Şecaat ve Korkaklık" başlığını taşır. Sırf şecaat gösterisi ve riya niyetiyle savaşanlar ise eleştirilmiştir.¹⁰⁸

Gazzâlî, şecaatin tanımını yaparken, "gazap gücünün din tarafından te'dip edilmiş akli ölçülere bağlı ve hikmete uygun olarak işletilmesinden doğan bir fazilettir"¹⁰⁹ ifadelerini kullanmaktadır. Şeytanın dürtüklemesi sonucu insanın kendini kaybetmesi, normal durumundan uzaklaşması, acı veren bir davranışın insan psikolojisinde uyandırdığı, kızgınlık, intikam alma duygusu ve cezalandırma isteği anlamlarda kullanılan gadab insanda fitrî olarak vardır. İstenilen bu duygunun tamamen yok edilmesi değil kendine hâkim olarak yanlış bir davranışın yapılmasına engel olunabilmesidir. Kontrol altına alınmış gadab ise ılımlı öfkedir ki buna şecaat veya hamiyet denilmektedir.¹¹⁰ Bu bağlamda Gazzâlî'ye göre eğer bir kimse şecaat hasletine sahipse gerektiğinde gerektiği gibi o ameli ifaya atılan davranır. İşte övülmeye layık olan haslet de budur ki, "*H. Muhammed'in beraberindekiler, kâfirlere karşı şiddetli, kendi aralarında merhametlidirler*"¹¹¹ ayetindeki ifade edilmek istenen mana da budur. O halde her durumda şiddet ya da merhamet taraftarı olmak doğru değildir. Asıl olan, makbul olan, şecaattır ki o da yeri ve zamanında, akıl ve din ölçüsüne uyan bir tarzda olması gerekmektedir.¹¹²

Ahmed Hamdi Akseki, şecaati ahlâkî faziletlerden biri olarak niteledikten sonra şöyle bir tanımlamada bulunmaktadır: "Şecaat, ihtiyâç görülünce şiddet ve tehlikeye karşı yürümek hususunda kalbin yılmaması, ölümü hakir görmesi" demektir. Bu güzel vasfa malik olanlar maddî ve manevî pek çok tehlike ve problemlere sağlam bir olgunlukla göğüs gererler. Hayatın ağır sıkıntı ve kederlerini sabır ve sükûnetle karşılayıp onlardan yılmazlar; hakkı söylemek hususunda hiç kimseden çekinmeyerek dâimâ atılgandırlar."¹¹³

Cesaret, yiğitlik, gözü peklik, kahramanlık, atılganlık gibi özelliklere Müslümanın ihtiyacının olduğu bazı zor zamanlarda bu hasletlere malik olanlar büyük yararlılıklar gösterebilmektedirler. Ancak dirençli olmak, hedefine ulaşmada azim ve kararlılık gösterebilmek, yılmadan usanmadan çaba sarf edebilmek, sıkıntı ve tahammülü zor anlarda dayanıklılık sergileyebilmek, ümitsizliğin olanca ağırlığı ile üzerine çöktüğü hallerde zafiyet ve yılgınlığa düşmemek, korkuya kapılmadan cüretle hareket ederek taviz vermemek gibi

¹⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 4: 397, 405; Buhârî, "Tevhîd", 28; Müslim, "İmâre", 150.

¹⁰⁹ Gazzâlî, *İhya*, I, s. 34.

¹¹⁰ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 201.

¹¹¹ Fetih, 48/29.

¹¹² Mustafa Çağrı, *Gazzâlî'ye göre İslam Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1982, s. 178-179.

¹¹³ Akseki, *Ahlak Dersleri*, s. 162.

vasıflar bize Allah'a kullukta daim olma yolunda sebat gösterme anlamına gelmektedir ki bu üstün haslet de sabrın en önemli yönlerinden birisidir.

1.1.2.8. Kanaat

Kanaat sözlükte, razı olmak, yetinmek, emin olmak, açgözlü olmayıp hırs göstermemek, kısmetinden fazlasına göz dikmemek, helal ile yetinip haramı istememek, az bir şeyi olsa kısmetine razı olmak payına razı olma mânalara gelmektedir.¹¹⁴ Terim olarak ise, "kişinin azla yetinip elindekine razı olması, kendisinin ve sorumluluğu altında bulunanların ihtiyaçlarını asgari ölçüde karşılayabileceği maddî imkânlarla iktifa edip başkalarının elindeki şeylere göz dikmemesi, aşırı kazanma hırsından kurtulması"¹¹⁵ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu yönüyle insanın kazandığı bir ahlâkî bir erdem olarak değerlendirilir.

İsfahânî kanaati, "yeterli miktarın altında bulunana da razı olma" şeklinde açıklamakla birlikte bu "gerektiğinde azla yetinmeyi bilmek, mal hırsına kapılarak meşruiyet dışında kazanç aramaktan ve başkasının elindekine göz dikmekten sakınmak"¹¹⁶ anlamında olup kişinin meşruiyet çerçevesinde fazla kazanç elde etmesine engel değildir. Nitekim aynı âlim, dünya hayatı için de çalışmanın ifa edilmesi icap eden zaruri ameliyeden sayıldığını, bu sebeple diğerlerinin yardımıyla geçimini sağlayan başkalarına yararı dokunmayan sûfilerin tenkit edildiğini bildirir.

Gazzâlî kanaat konusunda, ihtiyaçtan fazlasını isteyen ve tûl-i emel kaygısıyla zihnini meşgul edenlerin kanaat şerefini kaybedeceğini, hırslarının ve tamahkârlığının kurbanı olacağını belirtir. İnsanın aç gözlülüğünü ifade eden bir hadis-i şerife¹¹⁷ dayanarak, onun tabiatında hırs ve tamahkârlığın mevcut olduğunu, ancak âyet ve hadislerde kanaatkârlığın övüldüğünü, insanların aşırı hırsın, dünya menfaatini arzulamada ileri gitmekten menedildiğini belirtir. Bu bağlamda hırs ve tamahkârlıktan kurtulmanın ve kanaat erdemini kazanabilmek için zihnî ve ahlâkî bazı değişimlerden geçirmenin gerektiğini belirttikten sonra bunları şöyle ifade eder:

¹¹⁴ Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, II, s. 105; Cevherî, *es-Sihah*, s. 1272-1273; Âsım Efendi, *Kamusu'l Muhît*, IV, s. 3487-3488; Yeğin, *Osmanlıca Türkçe Lugat*, s. 498.

¹¹⁵ Mustafa Çağrı, "Kanaat", *DİA*, C. XXIV, TDV Yay., İstanbul, 2001, s. 289-290; Gazzâlî, *İhya*, III, s. 237-238.

¹¹⁶ İsfahânî, *Müfredât*, s. 869-870.

¹¹⁷ "İnsanoğlu iki vadi dolusu altına sahip olsa buna bir üçüncüsünü daha eklemek ister" bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 117; Müslim, "Zekât", 116, 119.

- “Harcamaları olabildiğince kısarak zorunlu ihtiyaçları karşılamakla yetinmek
- Allah’ın her canlının rızkına kefil olduğu yönündeki vaadine güvenerek gelecekle ilgili kaygı taşımamak
- Asıl zenginliğin kanaatkârlıkta olduğuna, hırs ve tamahkârlığın kişiyi zillile düşüreceğine inanmak
- Zenginliğin bir üstünlük ve şeref ölçüsü olmadığını bilmek, çok malın çeşitli risk ve sıkıntılarının olacağını düşünmek.”¹¹⁸

Kur’ân-ı Kerîm’de kanaat kelimesi geçmemektedir. Hadislerde ise gerek kanaat kökünden kelimelerle gerekse başka ifadelerle kanaatkârlığa çeşitli şekillerde vurgular yapılmaktadır. Hz. Peygamber’in kanaatkârlığı bir iffet, tok gözlülük ve gönül zenginliği olarak değerlendirdiği¹¹⁹ İslâm’la hidayete kavuşup yeterli miktarda rızka sahip olan ve buna kanaat eden kişiyi övgüyle andığı¹²⁰, “*Asıl zenginlik mal çokluğu değil gönül zenginliğidir*”¹²¹ dediği ve kanaatkârlığı şükrün en ileri derecesi saydığı¹²² bildirilmektedir. Bazı kaynaklarda hadis olarak geçen, ancak İbn Hibbân’ın Muhammed b. Münkedir’in babasına nispet ettiği, “Kanaat tükenmeyen bir hazinedir”¹²³ anlamındaki söz İslâm ahlâk kültüründe kanaatin en güzel ifadelerinden biri olarak yer almaktadır.

Hemen ifade edelim ki, kanaatkâr olmak mutlaka yoksulluk anlamına gelmemektedir. Kanaatkâr kimselerin zengin olmaları da mümkündür. Onların kanaati ise, cömert davranarak imkânlarını başkalarıyla paylaşmalarıdır.

Kanaat kavramının lügat anlamlarından olan razı olmak, açgözlü olmayıp hırs göstermemek, kismetinden fazlasına göz dikmemek gibi erdemler, sabrın anlamlarından olan beklemek, dayanmak, katlanmak, rıza ahlakı üzere davranmak gibi vasıflarla paralel durması bize kanaatin da sabra yakın bir anlama sahip olduğunu göstermektedir.

1.1.3. Zıt Anımlı Kelimeler

Bu başlık altında ise, sabır kavramı ile karşıt anlamlar içeren kelimeleri incelemeye çalışacağız. Bu kelimelerin anlamları tespit etmek bir bakıma bize sabırsızlığın anlamını

¹¹⁸ Gazzâlî, *İhya*, III, s. 237-238.

¹¹⁹ Buhârî, "Zekât", 18; Müslim, "Zekât", 124.

¹²⁰ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 2: 168,173; Müslim, "Zekât", 125.

¹²¹ Buhârî, "Rikâk", 15; Müslim, "Zekât", 120.

¹²² İbn Mâce, "Zühd", 24.

¹²³ İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfu'l Hafâi ve Müzîlül' İlbâs*, thk. Yusuf b. Mahmud el-Hac Ahmed, C. II, Mektebetü'l İlmi'l Hadis, y.y.y., t.y., s. 120. Aclûnî Keşfu'l Hafâ'sında bu hadisi Taberânî'nin ve Askerî'nin Cabir'den rivayet ettiğini belirtir.

verecektir. Zira bir kelimeyi hem eş anlamları hem de zıt anlamları ile bilmek daha doğru anlamamıza yardımcı olacaktır.

1.1.3.1. Cahiliye-Cehl

Cahiliye kavramı, Araplar'ın İslâm'dan önceki dinî ve ictimâî yaşam biçimlerini, fertlerin ve toplumların günah ve isyanlarını ifade etmek için kullanılmaktadır. "*Cehl*" kökünden türetilmiş olup lügatlerde bu kavrama ilmin zıddı olarak genellikle "bilgisizlik", "bir şeyi bilmemek, gerçek dışı olmak, aptalca davranmak" manaları verilmiştir.¹²⁴ Rağıb el-İsfahanî de cehlin üç farklı manasından bahsederken, "nefsin bilgiden yoksun olması" şeklindeki ilk mananın kavramın asıl anlamı olduğunu ifade etmiştir. Diğer iki anlamı ise "bir konuda doğru olanın tersine inanma" ve "bir konuda yapılması gerekenin tersini yapma" olduğunu belirtmiştir.¹²⁵

Cehl kavramı yerine göre "*akl*"ın karşıtı olarak da kullanılmıştır. Meselâ Araplardan biri cahil olmanın rahatlığını akıllı olmanın sıkıntısına tercih ettiğini şöyle dile getirmektedir: "Beni kollayan cehalet, benim kendisini kollamak için uğraştığım akıldan daha değerlidir."¹²⁶

İslâmî dönemde ortaya çıkmış bir kavram olan "*câhiliye*" ise, gerek Kur'ân-ı Kerîm'de gerekse hadislerde Araplar'ın İslâm'dan önceki inanç, tutum ve davranışlarını İslâmî dönemdekilerden ayırabilmek için kullanılmıştır. Araplar'ın İslâm'dan önceki tarihlerinin câhiliye kelimesiyle ifade edilmesinin sebepleri araştırılırken onların hayat tarzına bedevîliğin hâkim olması, çevrelerinde yaşayan insanlara göre medeniyet bakımından geri kalmaları, bilgisizlik ve gaflet içerisinde göçebe ve yarı göçebe hayatı yaşayan kabile topluluklarından oluşan, kayda değer önemli bir tarihleri olmayan, puta tapan, kötülük yapmalarını önleyen bir dine, bir peygambere ve semavî bir kitaba sahip bulunmayan insanlar olmaları gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Eskiden beri kabul edilen bu anlayışa göre Câhiliye çağı "bilgisizlik çağı" demektir; İslâmiyet ise aydınlanma ve bilgi devridir ve bu anlamda Câhiliye çağının karşıtıdır.¹²⁷

Bununla birlikte Eski Arap şiirinde "*cehl*"in "şiddet, saldırganlık, zorbalık ve barbarlık" anlamında kullanıldığını, hatta yerine göre bunun bir fazilet sayıldığını gösteren örnekler vardır. Meselâ meşhur Câhiliye şairi Amr b. Külsûm'un;

¹²⁴ Cevherî, es-Sihah, IV, s. 1662; Muhammed b. Mükrim b. Manzûr el-Afrikî el-Mısırî, *Lisanu'l Arab*, C. XI Dâr'ü's-Sâdir Yay., Beyrut, t.y., s. 129.

¹²⁵ İsfahanî, *Müfredât*, s. 249.

¹²⁶ Çağrı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, s. 32.

¹²⁷ Mustafa Fayda, "Cahiliye", *DİA*, C. VII, TDV Yay., İstanbul, 1993, s. 17-19.

الآ لَا يَجْهَلْنَ أَحَدٌ عَلَيْنَا فَجْهَلْ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِينَ "Hele biri kalkıp da bize karşı cahillik etmeye görsün, o zaman biz cahillikte bütün cahillerden baskın çıkarız"¹²⁸ anlamındaki beyti bu örneklerin en çarpıcı olanlarından. Bu beyitte ifade edilen cahiliye dönemi insanının ne kadar da düşünmeden, öfke ile iradesini kaybederek saldırgan bir yapıya bürünebildiği, ihtirasla saldırıya geçtiği, ateşli, kontrolsüz ve sabırsız birisinin nasıl bir psikolojiye bürünebileceğidir. Ayrıca o dönemde cahiliye kelimesinin ilim kelimesinin zıddı olmaktan çok hilm ve sabır kavramlarının zıddı bir anlamı içerdiği ortaya çıkmaktadır.

"*Cehl*" ve "*hilm*" kelimelerinin semantik yapılarını inceleyen Japon araştırmacısı Izutsu, Câhiliye dönemi ve İslâm devrindeki insanların birbirine zıt hallerini ortaya koyduktan sonra cehlin fiilî tezahürünün zulüm olduğunu söyler. Yine câhiliye çağı insanların Hz. Peygamber ve ashabına karşı yaptıkları bütün zulüm ve işkencelerin arkasında da bu cehalet ruhunun yattığını ifade eder.¹²⁹ Söz konusu iki kavram hakkında Goldziher'den de şöyle bir değerlendirme nakledilmektedir: Hz. Peygamberin İslâm'ı barbarlığın karşıtı olarak açıklamış olduğu hatırlatılır ve bu anlamdaki câhiliyenin asıl karşıtının "*hilim*" (hilm) olduğu belirtilir. Hilim kelimesinin "metanet, güç, fizikî bütünlük ve sağlık, teennî, sükûnet, bağışlama, yumuşak huyluluk, ahlâk ve karakter sağlamlığı, fazla duygusal olmama, ihtiyat ve ılımlılık" gibi mânalara geldiği ifade edilir. Buna göre "*halîm*", günümüzde "medenî insan" diye adlandırılan kişidir. Bunun zıddı olan cahil ise, "azgın, arzularının esiri, hayvanî içgüdülerini takip eden, vahşi, şiddet taraftarı ve aceleci bir karaktere sahip" yani "barbar kimse"dir. Bu anlamdaki "*Câhiliye*" de barbarlık ve vahşetin hüküm sürdüğü dönemdir.¹³⁰

Hemen ifade edelim ki cahiliye tutum ve davranışları her dönemde ortaya çıkabilecek bir durumdur. Sahabiler arasında yaşanan bazı olumsuz hadiseler ve bunlara karşı Hz. Peygamber'in verdiği bazı tepkiler bu durumu ifade etmektedir. Örneğin Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden kısa bir süre sonra, bir zamanların düşman kardeşleri olan Evs ve Hazreç birbirlerine din kardeşi olmuşlar ve ortak bir hedef için cihad eder duruma gelmişlerdir. Onların bu durumunu kıskanan putperest Şas İbn Kays, Ensarın neşe içinde gülüp konuştuğu bir gün bir Yahudi genci gizlice kışkırtır ve onların yanına gönderir. Onlara karşılıklı olarak iki kabilenin şairleri tarafından söylenmiş şiirleri okuyup putperestlik devrindeki kan davalarını ve asabiyeti hatırlatmaya teşvik eder. Hadiseler onun istediği yönde gelişir. Sohbet edenler arasında şiddetli bir atışma başlar ve içlerinden birinin, "Yine mi

¹²⁸ Nurettin Ceviz, *Yedi Askı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, s. 85.

¹²⁹ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 77.

¹³⁰ Fayda, "Cahiliye", VII, s. 17-19.

başlayalım yani? Biz hazırız!" şeklindeki kışkırtıcı sözleri üzerine, hep birden, "Silah başına! Silah başına!" diye bağırarak civardaki boş araziye çıkarlar. Olanlar Hz. Peygamber'e ulaşınca hemen oraya gider ve şöyle seslenir: *"Ey mü'minler! Nasıl oluyor da Allah'ı unutuyorsunuz? Ben sizin aranızda iken, Allah size hidayet bahşedip sizi İslam'la şereflendirmiş iken ve bu suretle câhiliye ile olan bağınızı koparmış (kata'a bihi ankum emra'l-câhiliyye), sizi küfürden çekip çıkarmış iken ve sizleri kardeşler kılmış iken, tekrar Câhiliye'nin çağrısına (bi da'veti'l-câhiliyye) mı kulak veriyorsunuz?"* Bunun üzerine hepsi, olup bitenin Şeytan'ın kışkırtması sonucu olduğunun farkına varırlar ve birbirleri ile kucaklaşıp ağlaşırlar.¹³¹

Yukarıda zikredilen hadiseden, cahiliyeye dair iki önemli sonuca ulaşmak mümkün olmaktadır. Birincisi, Muhammed (a.s.) ve sahabelerin, cahiliyeyi geçmişte kalmış bir dönem olarak görmedikleri, bilakis onu görünüşte İslam'ın yeni gücü tarafından kovulmuş fakat mü'minlerin zihinlerindeki kalıntıları mevcut olan gizliden gizliye varlığını sürdüren ve fırsatı bulduğunda hortlamaya hazır olan psikolojik bir durum olarak algıladıkları ve Peygamberin bu durumu yeni din için devam eden bir tehlike olarak gördüğüdür. İkincisi ise, cahiliye kelimesinin asıl anlamında, kabile onurunun sonuna kadar korunması, yılmaz bir çekişme ve böbürlenme ruhu ve aşırı derecede tutkulu bir mizaçtan kaynaklanan her türlü kaba ve çığ davranışlar bulunmasıdır.¹³²

O halde cahiliye kavramının bilgisizlikten daha çok eski Arap toplumunun azgınlığını, zorbalığını, öfkeli olduğunda iradesini kaybederek sorumluluk sahibi birinin icraatının tersine, düşünmeden, sabırsızca, barbarca saldırganlığını ifade etmekte olduğunu söylememiz gerekir. Bunun tam aksi anlamda halim ve sabırlı kimse ise duygu, hırs ve öfkesini kontrol edebilen sorumlu ve akıllı kimsedir, diyebiliriz.

Çağrıcı, cehl/cahiliye kavramına dair yukarıda zikredilen anlamları toplayacak şekilde üç cahiliyenin üç anlamından bahsetmektedir:

Birincisi, zihinsel anlamıdır ki bilgisizliktir.

İkincisi, dini anlamıdır ki şirk-putperestliktir.

Üçüncüsü ise, azgın, arzularının esiri, hayvanî içgüdülerini takip eden, vahşi, şiddet taraftarı ve aceleci bir karaktere sahip, saldırgan, kibirli, kendini beğenmiş, öfkeli yani kısaca "barbar-zorba" kelimeleri ile ifadesini bulan bir anlamdır.¹³³

¹³¹ Neşet Çağatay, İbni Hişam, *es-Sıretü'n-Nebeviyye*, çev. İzzet Hasan, C. II, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1971, s. 205.

¹³² İzutsu, *Kur'an'da dini ve Ahlakî Kavramlar*, s. 77-79.

¹³³ Çağrıcı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, s. 31, 39, 50-60.

Kavramın Kur'an-ı Kerim'deki kullanımlarına bakacak olursak, "cehl" kavramının sabırsızlık anlamında şu şekilde kullanıldığını görürüz. “Yusuf, 'Yâ Rabbi! Zindan bana bunların davet ettikleri işten daha makbuldür. Eğer bu kadınların tuzağını benden defetmezsen, ben onlara meylederim ve cahillerden olurum" dedi. Buradaki anlamın nefsin isteklerine karşı koyamama, direnememe, sabredememe olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁴ Yine En'am suresinde Yüce Allah "cehl" kelimesini şöyle buyurarak kullanmıştır: “Eğer onların yüz çevirmeleri sana ağır geliyorsa, o zaman gücün yeterse yerde bir delik aç veya göğe bir merdiven kur da, onlara bir ayet getir. Eğer Allah dilemiş olsaydı, onları hidayet üzerinde toplardı. O halde sakın cahillerden olma.”¹³⁵ Râzî'nin ayetteki "Sakın cahillerden olma" buyruğunu, “Hz. Peygamber'i bu halden nehy etmektedir. Fakat bu durum O'nun cahillere itaat ettiği ve dinlerini kabul ettiği anlamına gelmez. Yani senden yüz çevirmelerinden ötürü feryat etmen de doğru değildir. Eğer böyle yaparsan halin cahillerin haline benzer.”¹³⁶ şekilde tefsir etmiştir. Yani sabırsız davranışlar cahillere yakışan hallerdir.

"Cehl" kavramı, Cahiliye hakkındaki zorbalık ruhunu ifade eder bir biçimde ve eleştirel bağlamda Kur'an'da da geçmektedir. En dikkat çekici ayetlerden biri de Furkan Suresindeki şu ayet-i kerimedir: “Rahman'ın iyi kulları yeryüzünde vakarla yürürler; cahiller onlara sözlü saldırıda bulunduğunda 'selam' derler.”¹³⁷ Ayetin metninde Müslümanın niteliği olarak kullanılan "hevn", tefsirlerde ve diğer kaynaklarda genellikle "sekînet, vakar, leyn (yumuşaklık), rıfk" gibi kelimelerle ve hepsini kuşatan terim olarak "hilim" kelimesiyle açıklanmakta; bu kelimelerin ayette müşrik Araplara yüklenen “cehl” sıfatının karşıtı olan davranış özelliğini ifade ettiği belirtilmektedir. Buna göre müşrik Arabın karakteri saldırgan bir dil kullanma tarzında, Müslümanın karakteri ise bu dile, barışçı ve medenî tavrı simgeleyen 'selam' ile mukabelede bulunma şeklinde yansımaktadır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki cehl kavramı Kur'an-ı Kerim'de bilgisizlik anlamı yanında şirki de ifade eden, fakat daha çok yukarıda belirtilen zorba, barbar yani hilimsizlik, sabırsızlık anlamında kullanılan bir kavramdır. Dolayısıyla cehl kavramının da sabır kavramına zıt olan bir manaya sahip olduğunu böylece görmekteyiz.

1.1.3.2. Hırs

Hırs kavramının, lügatlerde tamah, aç gözlülük, istek, arzu, çabalama, yarma, kabuğunu soyma, kazıma, sonu gelmeyen istek, uğursuzluk, şanssızlık, alamet, şiddetle,

¹³⁴ Yusuf, 12/33.

¹³⁵ En'am, 6/34-35.

¹³⁶ Razi Fahreddin, *Mefatihü'l Gayb*, çev. Suat Yıldırım vd., C. IX, Akçağ Yayınları, Ankara, 1990, s. 408.

¹³⁷ Furkan, 25/63.

ısrarla isteme anlamlarında geçtiğini görmekteyiz.¹³⁸ İsfahânî, hırsı, "aşırı bir biçimde istemek"¹³⁹ şeklinde tarif etmiş ve ardından da, "Sen onların doğru yola gelmelerini ne kadar ısrarla istesen de onları, insanların hayata en düşkününü olarak bulacaksın."¹⁴⁰ ayetini delil olarak zikretmiştir. Keza Peygamberimiz, vazifesini hakkıyla yapmak ve insanları hidayete ulaştırma hususunda son derece istekli idi.¹⁴¹ Bu kavram, "Kişinin belli bir amaca erişmesi hususunda bütün benliğini saran arzu ve tutku"¹⁴² olarak da tanımlanmıştır. Bununla birlikte İslâmî literatürde genellikle mal, makam-mevki, şöhret, ilim gibi maddî veya mânevî fırsatlara sahip olma veya daha büyük hedeflere ulaşma yolunda insanın aklını fikrini kuşatan hevesler için kullanılır; sadece maddî arzular için kullanıldığı da görülür.¹⁴³

Hırs kelimesi Kur'anı Kerim'de beş farklı yerde geçmektedir. Bunlardan birisinde düşkün olmak, birisinde istemek, diğer üç yerde ise ısrarla istemek anlamında kullanılmıştır.¹⁴⁴

Hadislerde ise farklı alanlardaki ortaya çıkan hırsa göre çeşitli anlamlar verilmektedir. Meselâ bazı hadislerde idarecilik, makam-mevki ihtirası taşıyanlar zemmedilir.¹⁴⁵ "İnsanoğlu yaşlansa da onda var olan hırs ve haset hasletleri daima genç kalır"¹⁴⁶ hadisinde haset gibi hırs da aşağılayıcı bir anlamda kullanılmıştır. Bunun yanında hayır yapma arzusunu hırs kelimesiyle ifade eden ve öven hadisler de mevcuttur.¹⁴⁷ Hatta iyilik, hayır peşinde koşan bir kimseye Hz. Peygamber, "Allah hırsını artırsın"¹⁴⁸ diye dua etmiştir.

Hırs kavramı konusundaki lügat anlamları, tanımlamaları, Kur'an ve Hadislerde verilen manaları dikkate aldığımızda eğer ısrarlı istek, tutku; bir hayır, hasene, salih amel vb. şeklinde Allah'a kulluğa götüren hususlar için ise doğru kabul edilip teşvik edilmiştir. Fakat insanın nefsânî dürtüleri ile ilgili olan mal-mülk, makam-mevki vb. dünyevî kaygılar ile ilgili ise zemmedilmiştir. İnsan nefsinin, "İnsanoğlu iki vadi dolusu altına sahip olsa buna bir üçüncüsünü daha eklemek ister"¹⁴⁹ hadisinde de ifade edildiği doyurmak mümkün değildir.

¹³⁸ Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, I, s. 171; Cevherî, *es-Sıhah*, s. 1032; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, VII, s. 11.

¹³⁹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 274

¹⁴⁰ Nahl, 16/ 37.

¹⁴¹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 274-275.

¹⁴² Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 255.

¹⁴³ Mustafa Çağrı, "Hırs", *DİA*, C. XVII, TDV Yay., İstanbul, 1998, s. 383-384.

¹⁴⁴ Çanga, *Kur'an Kelimelerinin Anahtarı*, s. 139; Yusuf 12/103: "Sen her ne kadar hırslı olsan (gönünden istesen) de yine de insanların çoğu iman etmeyeceklerdir."; Bakara, 2/96: "Yemin olsun sen (Yahudileri) yaşamaya karşı insanların en hırslısı olarak bulacaksın. Bunların her biri bin sene yaşamayı diler. halbuki çok yaşamak onu azaptan uzak tutacak değildir. Allah onların yaptıklarını görmektedir."

¹⁴⁵ Buhârî, "Ahkâm", 7; Müslim, "İmâre", 14.

¹⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 115, 119, 169.

¹⁴⁷ Buhârî, "Vekâlet", 10; Müslim, "Kader", 34; İbn Mâce, "Muqaddime", 10.

¹⁴⁸ Buhârî, "Ezân", 114; Ebû Dâvûd, "Salât", 100.

¹⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 117; Müslim, "Zekât", 116, 119.

Söz konusu bu tür arzulara sahip çıkabilme, ya da hayır işlerken ifrata kaçma gibi isteklere dur diyebilme, yani insanın kendisini tutabilmesi gibi hasletler de sabrın çeşitlerinden birisidir. Dolayısıyla hırs sabra mani kavramlardan birisi olması münasebetiyle ona zıt bir kavram olarak telakki edilebilmektedir.

1.1.3.3. Acelecilik

İsfahani, aceleciliğin, “zamanından önce bir şeyi istemek ve aramak olduğunu ve bunun da şehvetin bir eseri olduğunu” söylemiştir. Ardından da Kur'an'ın tümünde acele etmenin kötü görüldüğünü belirtmiş,¹⁵⁰ sonra da, "*Teennî Allah'tan Acele etmek şeytandandır.*"¹⁵¹ hadisi ile "*İnsan aceleci olarak yaratılmıştır.*"¹⁵² ve "*Allah'ın emri geldi artık onu acele istemeyin.*"¹⁵³ ayetlerini zikretmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de “acl” kökü 46 yerde geçmektedir. On yerde "Icl" buzağı, üç yerde dünya, bir yerde çok aceleci, dört yerde acele etmek, bir yerde öne geçirmek, bir yerde acelecilik, on dokuz yerde çabuklaştırmak, yedi yerde acelecilik göstermek anlamlarında kullanılmıştır.¹⁵⁴

Nefis, aceleciliğe çok düşkündür. İnsan yapısı itibariyle acelecidir. Öyle ki Kur'ân-ı Kerîm, insanın sanki "acelecilik" maddesinden yaratılmış olduğunu ifade etmiştir: "*İnsan çok aceleci yaratılmıştır...*"¹⁵⁵ İnsanın arzuları yavaş yavaş gerçekleşecek olsa, daralır, sıkılır ve bunalır. Hâlbuki sünnetullah üzere her şey için tayin edilmiş bir zaman vardır. İşte zayıf yaratılmış insan da her varlığın varoluşunun gerçekleşebilmesi için vaktinin gelmesi gerektiğini, bunun da bir zamanı olduğunu unuttuğundan dolayı sabrı tükenir ve sıkılmaya başlar. Zira Cenâb-ı Allah, herhangi bir insan gibi aceleci davranmaz. Her meyve ve sebze de belli bir hesap ve kader üzere olan ve onun en güzel şekilde yetişmesini sağlayan kâinattaki kanunlara boyun eğmektedir. Bu yüzden Cenâb-ı Hak peygamberine şöyle hitap etmiştir: "*(Ey Muhammed!) O halde yüksek azim sahibi peygamberlerin sabretmesi gibi sabret. Onlar için acele etme...*"¹⁵⁶ Yani kâfirlere azabın biran evvel gelmesini isteme. Onlar için belirlenmiş bir vakit vardır.

¹⁵⁰ İsfahânî, *Müfredât*, s. 675-676.

¹⁵¹ Tirmizi, "Birr", 65.

¹⁵² Enbiya, 21/ 11.

¹⁵³ Nahl, 16/ 1.

¹⁵⁴ Mahmut Çanga, *Kur'an Kelimelerinin Anahtarı*, s. 318; Taha, 20/84; A'raf, 7/150; Taha, 20/83; Kehf, 18/58; Bakara, 2/203; Ahkâf, 46/24; En'am, 6/57-58.

¹⁵⁵ Enbiyâ, 21/37.

¹⁵⁶ Ahkâf, 46/35.

Müşrikler ise cehaletleri ve beyinsizlikleri sebebiyle, gurur ve inatla Allah'ın azabının biran evvel gelmesini istemişlerdir. Cenâb-ı Hak ise onları susturan ve tehdit içeren bir tarzda şöyle cevap vermiştir: *"Senden azabın çabucak gelmesini istiyorlar. (Hikmet gereği) belirlenmiş bir süre olmasaydı azap onlara mutlaka gelirdi. Onlar farkında değillerken kendilerine ansızın elbette gelecektir."*¹⁵⁷, *"Bir de senden acele azap istiyorlar. Hâlbuki Allah asla va'dinden caymaz. Şüphesiz Rabbinin nezdinde bir gün, sizin saydığınız bin yıl gibidir."*¹⁵⁸

İnsan acele etmemeli, her şeyin vaktini beklemeli, kader-i ilahiyedeki vakit tamam olmadan, sünnetullah gereği hiçbir yaprak bile yere düşmez. Acelecilik, sabırsızlık demektir, beklemeye tahammülünün olmaması demektir. Hâlbuki doğru olan teennî ile hareket etmektir. Teennî sabırdan, acelecilik ise nefis ve şeytandandır. Bu veçhile baktığımızda acelecilik sabır kavramına zıt olan bir mana içermektedir.

1.1.3.4. Öfke (Gadab)

Sözlükte, "kızmak, öfkelenmek, kızgınlık, öfke duygusu, sinir, hiddet"¹⁵⁹ anlamına gelen ve umumiyetle rızâ ve hilim kavramlarının karşısı olarak kullanılan,¹⁶⁰ gazabın tanımı yapılırken bunun "intikam alma ve cezalandırma isteği" olduğuna özellikle işaret edilir.¹⁶¹

Gadab, şeytanın dürtüklemesi sonucu insanın kendini kaybetmesi, normal durumundan uzaklaşmasıdır. Acı veren bir davranışın insan psikolojisinde uyandırdığı, kızgınlık, intikam alma duygusu ve cezalandırma isteği anlamında kullanılmaktadır. Bu duygu insanda fitrî olarak mevcut olduğu için istenilen bu duygunun tamamen yok edilmesinden ziyade, kontrol altına alınmasıdır. Öfke duygusu üzerimizde hakim iken dikkatli olmak gerekmekte, kontrol dışı bir icraattan sakınılması gerekmektedir.¹⁶² Bununla birlikte gerek savaşlarda gerekse küffâra karşı İslam ve Müslümanları izzetini korumak için gadab gerekli olan bir duygudur ki Resulüllah (a.s.)'ın yeri ve zamanı geldiğinde şekli şemâilinde bu duygunun ifadesinin yüzünde belirlediği rivayet edilmiştir.¹⁶³

¹⁵⁷ Ankebût, 29/53.

¹⁵⁸ Hac, 22/47.

¹⁵⁹ Cevherî, *es-Sıhah*, I, s. 194; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, I, s. 648; Zemahşerî, *Esasu'l Belağa*, I, s. 704; Yeğin, *Osmanlıca Türkçe Lugat*, s. 297.

¹⁶⁰ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 201.

¹⁶¹ Razî, *Mefatihü'l-Gayb*, I, s. 262.

¹⁶² Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 201.

¹⁶³ Buhârî, "İlim", 28, "Lukata", 9, "Edeb", 75; Müslim, "Salât", 128, "Fezâil", 127. Bilindiği gibi Hz. Peygamber (sav), namaza çok büyük önem vermiş ve bu konuda gevşek davrananlara kızmıştır. Bir yatsı vakti namaz kıldırmak için mescide gelip de az sayıdaki cemaatin dağınık şekilde oturduklarını görünce daha önce hiç olmadığı kadar öfkelenmiş ve şöyle demiştir: *"Allah'a yemin olsun ki, içimden yerime birini imam*

Râğıb el-İsfahânî, “üzüntü ve öfke öz itibarıyla bir olup izafî olarak farklıdır. Bu ikisi İbn Abbâs'a (ra.) sorulduğunda şöyle demiştir: Çıkış yerleri bir, lafızları farklıdır. Gücünün yeteceği biriyle kavga eden biri, ona öfkesini açıkça gösterir. Güç yetiremeyeceği biriyle kavga edense üzüntü içinde öfkesini gizler," der ve bunu bir şiirle örneklendirir:

Kardeşlerimin üzüntüsü, öfkenin kardeşi olan hüzündür,

*Öfkeli kimseler kanının patlamasından olsa gerek bazen kızarırlar.*¹⁶⁴

Gazap kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm' de yirmi iki yerde geçer. On âyettede aynı kökten türeyen isim ve fiil şekilleri yer alır. Bunların çoğunda gazap Allah'a nisbet edilmiştir. İki âyette Hz. Mûsâ'nın, kendisi Tûr-i Sînâ'da bulunduğu sırada yoldan sapan kavmine üzüntü ve öfke içinde çıktığı anlatılır. Bir âyette de müminlerin üstün nitelikleri sayılırken kızdıkları zaman bile kusurları bağışladıklarından övgüyle söz edilir. Bazı âyetlerde gadab insanlar için de kullanılır. Kur'ân-ı Kerim, takvâ sahibi olan mü'minlerin öfkelerini yuttuklarını ve affedici olduklarını vurgular. Kur'an'da her şeye rağmen, öfkelenerek işlenen bir günah sonunda müminin hatasından dönmesi, tevbe etmesi emredilmekte ve Allah'ın tevbe edenleri affedeceği bildirilmektedir.

Kur'an ahlâkı, kötülüğe iyilikle muâmele etmeyi, bunun ancak sabredenlere mahsus bir meziyet olduğunu hükme bağlar: *“İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel bir tavırla önle. O zaman (görürsün ki) seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki yakın bir dost olur. Bu (haslete), ancak sabredenler kavuşturulur. Buna ancak (hayırdan) büyük pay sahibi olan kimse kavuşturulur. Eğer şeytandan gelen kötü bir düşünce (vesvese) seni dürtecek olursa, hemen Allah'a sığın. Çünkü O, işitendir, bilendir.”*¹⁶⁵ Bununla birlikte Kur'an, herkese karşı hoşgörülü ve yumuşak olmayı onaylamaz. Kur'an'ın ölçüsü, müslümanlara karşı merhametli, kâfirlere karşı onurlu, sert ve şiddetli olmaktır. *“Muhammed Allah'ın rasûlüdür. Beraberinde bulunanlar da kâfirlere karşı şiddetli/çetin, kendi aralarında merhametlidirler.”*¹⁶⁶

İslâm'ı çevreye yayıp hâkim kılma gayreti demek olan cihad için gazap, olmazsa olmaz özelliktir. O yüzden cihadı emreden Kur'an, İslâm'a savaş açan kâfirlere karşı sert

tayin ettikten sonra namaza gelmeyenlerin evlerine tek tek gidip evlerini yakmak geliyor." (Buhârî, "Ezan", 34; "Husumât", 5; Müslim, "Mesâcid", 251–254; Tirmizî, "Salat", 48; Nesâî, "İmamet", 49; Ebû Dâvûd, "Salat", 46.) Eşini hayırlı iken boşamaya kalkışan Abdullah b. Ömer'e kızmış, temizleninceye kadar eşini boşamamasını emretmiştir. Yine bir adamın aynı mecliste eşini üç talak ile boşadığını duyunca öfke ile ayağa kalkarak; *“Ben aranızda olduğum halde Allah'ın kitabıyla mı oynanıyor?”* demiştir. (Nesâî, "Talak", 6.)

¹⁶⁴ Hüseyin bin Muhammed bin Rağıb el-İsfahani, *Ez-Zerîa ile Mekârimi's-Sherîa*, Dârü's-Selam Matbaası, Kahire, 2007, s. 230.

¹⁶⁵ Fussilet, 41/34.

¹⁶⁶ Fetih, 48/29.

davranmayı da emreder. *"Ey iman edenler! Kâfirlerden yakınınızda olanlara karşı savaşın ve onlar (savaş ânında) sizde bir sertlik bulsunlar. Bilin ki, Allah takvâ sahipleriyle beraberdir."*¹⁶⁷

Gerek İslam öncesi gerekse İslam'a ait kaynaklardaki kullanımlar ve bunlar üzerine yapılan açıklamalar "cehl"i en başta "öfke, zorbalık ve saldırganlık" kavramlarıyla özetleyebileceğimizi, şiddet ruhunu ifade ettiğini göstermektedir.¹⁶⁸ Öfke ile birlikte olan orbalık ve saldırganlık psikolojisi cehl'in tipik bir ifadesidir, yoksa "cehl"den kast edilen elbette bilgisizlik değildir. İslam dini ise kontrolsüz öfkeye izin vermemiş ve cahiliye dönemindeki saldırganlık sadedinde tezahür eden gadabı, bu şekliyle yaşanmasının önüne geçmeye çalışmış, kontrol altına alınmasını istemiştir.

Ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerde gazap kavramıyla aynı ya da yakın manada olmak üzere sahat ve gayz kelimelerinin de kullanıldığı görülmektedir. İki âyette sahat rızânın karşıtı olarak geçmektedir.¹⁶⁹ İsfahani, gazaba yakın manaya gelen diğer bir kavramın da gayz olduğunu belirtir.¹⁷⁰ Yalnız, Kur'an'da, hadislerde ve diğer İslâmî eserlerde gazap ve sahat kavramları Allah'a da insanlara da nisbet edilmiş, gayz ise sadece insanlara nisbet edilmiştir. Kontrol edilebilir düzeydeki bir gazap duygusu kabul edilirken, gayz ise daima yerilmiştir.

Hadislerde gadabla ilgili olarak, bu duygunun tamamen yok edilmesi, sadedinde değil de ilk önce kızmamaya çalışılması,¹⁷¹ bu mümkün değilse kontrol dışına çıkılmaması, öfkeli iken yanlış bir davranışta bulunulmaması, sekînet sağlandığında yumuşak davranılması, insanlara karşı affedici olunması istenmiştir. Asıl güçlü olmanın öfke kontrolüne sahip olabilmek olduğu ifade edilmiştir.¹⁷² Hz. Peygamber kızgınlık anında nasıl davranılacağını şöyle ifade eder: *"Gadap şeytandandır, şeytan da ateşten yaratılmıştır. Ateş ancak su ile söndürülür. Biriniz kızdığı/öfkelendiği zaman abdest alsın."*¹⁷³ Öfkeyi yutmaya teşvik için de: *"Allah ındinde kişinin yuttuğu en sevap olan yutkunma, Allah'ın rızâsını düşünerek kendini tutup yuttuğu öfke yudumdur"*¹⁷⁴ buyurmuştur.

Hemen ifade edelim ki hiddet, akıl ve idrâkin yerine heyecan, dürüstlüğü bitiş, gözlerin görmemesi, kulakların duymaması demektir ve böyle birini ne din, ne kanun ne de

¹⁶⁷ Tevbe, 9/123.

¹⁶⁸ Çağrı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, s. 57-58.

¹⁶⁹ Âl-i imrân 3/162; Muhammed 47/28.

¹⁷⁰ İsfahânî, *Müfredât*, s. 771.

¹⁷¹ Buhârî, "Edeb", 76; Tirmizî, "Birr", 73; Muvattâ, "Hüsnü'l-Hulk", 11.

¹⁷² Buhârî, "Edeb", 76; Müslim, "Birr", 106,107, 108; Ebû Dâvud, "Edeb", 3.

¹⁷³ Ebû Dâvud, "Edeb", 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV: 226.

¹⁷⁴ İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercümesi*, C. XI, Akçağ Yay., İstanbul, t.y., s. 611.

nasihatçilerin öğütleri engelleyemez. Hiddetle başlayan, cinnet geçirerek kötülük yapar, sonra da pişman olur.

Bütün bu bilgiler neticesinde öfkelenen birisinin öfkesine sahip olması, kontrolü elden bırakmaması, yani kendini tutması, nefsinin hapsedilmesi, yanlış bir fiile, saldırganlığa, zorbalığa, ölçsüz ve fütursuzca davranmaya, intikam almaya çağıran şeytana karşı direnmesi sabırdır. Bunun gibi öfkeyi yenerek yumuşak, medenîce davranmak ise hilimdir. Gadab ile beraber cahilce davranmak ise sabra ve hilme zıt olan bir davranıştır. Dolayısıyla bu bilgiler de ortaya koymaktadır ki gadab sabrın zıddı olan kavramlardan biridir.

1.1.3.5. Cebânet Ve Tehevvür

Cebânet, korkaklık, ürkeklik, birinin gözünü korkutmak, korkaklıkla suçlamak, eğer tecebbene vezninde olursa; kalın, kaba olmak, kalınlaşmak, kaba davranmak; eğer cebbân vezninde olursa, çöl anlamlarına gelmektedir.¹⁷⁵ Korku, baş edilebilecek ve dayanılması gereken bir yer ve zamanda kalbin zayıflık göstermesidir. Sözelimi, "Racülün cebânün" korkak adam, "İmraetün cebânün" korkak kadın demektir.¹⁷⁶

Cebânet, son derece korkaklık demektir. Korkak olan insanlar sabır ve sebâtta yoksun olmaları sebebiyle hiçbir yerde başarılı olamazlar. En mühim yerlerde sebepsiz yere korkuya kapılırlar. Bunun içindir ki Hz. Peygamber, "*Allah'ım korkaklıktan sana sığınırım*"¹⁷⁷ buyurmuştur.

Netice olarak cebânet, korkaklık ve ürkekliktir ki bu haslet her kişi için bir zafiyettir. Korkak olan insanlar sabır, sebât ve şecaattan yoksun insanlardır. Bu veçhile ele aldığımızda cebânet sabır kavramının zıtları arasında yer almaktadır. Sabırlı kimseler genellikle korkak olmazlar, başlarına gelebilecek sıkıntılara kendilerini psikolojik olarak öncede hazırladıkları için katlanmaları da kolaylaşır.

Tehevvür, lugatta, korkusuzlukla, düşünmeden hareket etmek, sonunu düşünmeden birdenbire karar vermek, gadab kuvvetinin ifrat mertebesi, maddî ve manevî hiçbir şeyden korkmama hali, yıkılmak, devrilmek, çökmek, göçmek, tehlikeye girmek, düşüncesiz, tedbirsiz, sorumsuz davranmak, fevrî olmak, kaza yapmak anlamlarına gelmektedir.¹⁷⁸

Tehevvür, bir meselenin öncesini ve sonrasını düşünmeden heyecan ile öne atılmak,

¹⁷⁵ Cevherî, *es-Sıhah*, V, s. 2091; Yeğîn, *Osmanlıca Türkçe Lugat*, s. 142.

¹⁷⁶ İsfahânî, *Müfredât*, s. 221.

¹⁷⁷ Buhari, "Deavât", 38; Müslim, "Dua-zikir", 18.

¹⁷⁸ Zemahşerî, *Esasü'l Belağa*, II, s. 382; Cevherî, *es-Sıhah*, II, s. 856; Yeğîn, *Osmanlıca Türkçe Lugat*, s. 971.

karşı koyamayacak güçte olduğu halde kişinin düşünmeden boşuna sıkıntı çıkarıp kendisini tehlikeye atıp başına iş açması demektir. Şecaatin ılımlı çizgisini geçmekle ortaya çıkan bu kötü huy insanı salim aklın sakınılmasını gerekli kıldığı birtakım fiilleri işlemeye sevk eder. Şecaatin ifratı "*tehevvür*", tefriti ise "*cebânet*" tir ve her ikisi de kınanmıştır ve ruhi hastalıklardandır.¹⁷⁹

Akıllı kimse ilerisini düşünerek hareket eden, akliselim ile davranandır, yani bu da ihtiyatlı olan kimse demektir. Tehevvür ise ihtiyatın zıddıdır. Saman alevi gibi yanıp geçip kendine fayda sağlayamayıp hem de başkasına zarar veremeyip acemice hareket etmek, kendini ahmak yerine koymak demek olur ki, böylesi bir özellik Müslümana yakışmaz. Hele sabırlı bir karaktere sahip olan kişilikle hiç bağdaşmaz. Bu yüzden tehevvür sabırlı insanda bulunmaması gereken bir acemiliktir. İradesine sahip olamayan kimselerin vasfıdır. Sabırlı bir karakter, iradesine hâkim olan, ilerisini düşünen ve ona göre adım atan, attığı adımın da herkese faydası olan olgun bir kişiliktir.

1.1.3.6. Ümitsizlik

Sabra mani olan en büyük engellerden birisi de ümitsizliktir. Çünkü ümit olmadan insan hayata tutunamaz. Hayattan beklentisi olmayanın da sabretmesi çok zorlaşır. Ümitsizlik eğer kalbe hakim olacak olursa insanın ışığı söner. "*Racâ*", lugatta ummak, beklemek, istemek, dilemek, emel, arzu, intizar, rica anlamlarına gelir.¹⁸⁰ "*Havf*" kelimesi ise; korku, korkutma, kaygılanma, endişelenme, olarak ifade edilmiştir.¹⁸¹

Kur'ân-ı Kerîm, müminlerden nefislerinden kuruntuları çıkarmalarını ve onun yerine ümidi koymalarını istemiştir. O inananları sürekli ümitvar kılmaktadır. Örneğin Cenab-ı Hak zor ve sıkıntılı anlarda müminlere, "*Gevşemeyin, hüznlenmeyin. Eğer (gerçekten) iman etmiş kimseler iseniz üstün olan sizlersiniz. Eğer siz (Uhud'da) bir yara aldıysanız, şüphesiz o topluluk da (Müşrikler de Bedir'de) benzeri bir yara almıştı. İşte (iyi veya kötü) günleri insanlar arasında (böyle) döndürür dururuz...*"¹⁸², "*Sakin zaaf göstermeyin. Üstün olduğunuz halde barışa çağırmayın. Allah sizinle beraberdir. Sizin amellerinizi asla eksiltmeyecektir.*"¹⁸³ demiştir.

¹⁷⁹ Akseki, *Ahlak Dersleri*, s. 162.

¹⁸⁰ Zemahşerî, *Esasu'l Belağa*, I, s. 341; Yeğin, *Osmanlıca Türkçe Lugat*, s. 1029.

¹⁸¹ Zemahşerî, *Esasu'l Belağa*, I, s. 270-271; Yeğin, *Osmanlıca Türkçe Lugat*, s. 351.

¹⁸² Al-i İmran, 3/139-140.

¹⁸³ Muhammed, 47/35.

Hız. Musa, Firavun'un azgınlığı ve tehdidi karşısında kavmine sabretmelerini emrederken, onların önüne bir de ümit ışığı koymuştur: “*Mûsâ kavmine, 'Allah'tan yardım isteyin ve sabredin. Şüphesiz yeryüzü Allah'ındır. Ona, kullarından dilediğini mirasçı kılar. Sonuç Allah'a karşı gelmekten sakınanlarıdır'* dedi. Dediler ki: ‘*Sen bize gelmeden önce de bize işkence edildi, geldikten sonra da.*’ Mûsâ, ‘*Umulur ki, Rabbiniz düşmanınızı helak edecek ve sizi bu yerde (Mısır'da) egemen kılp, nasıl davranacağınıza bakacaktır*” dedi.”¹⁸⁴

Habbâb b. el-Eret, Resulullah'a gelerek müşriklerden gördüğü işkencelerden, işittiği hakaretlerden ve aşağılanmalardan şikâyet edince Resulullah, ona musallat olan korkuyu ya da ümitsizliği giderip ümidi kalbine yerleştirsın ve onu sabra teşvik etsin diye ona geçmiş zamanlardaki müminlerin başlarına gelen sıkıntılardan örnekler vermiştir. Yine ona, “*Bir gün gelecek hayvanına binip Arabistan yarım adasının bir ucundan diğer ucuna kadar tek başına giden bir kimse, Allah'tan başka kimseden korkmayacak ve koyunları için de sadece kurt saldırısından kaygı duyacak*”¹⁸⁵ diyerek onu hayata tutunmaya sevk etmiştir.

Ümit, insan için, uzun hayat sürecinde ve onun sıkıntıları karşısında sabretmenin en büyük yardımcısıdır. Ümitsizlik ise sabrın önündeki en büyük engeldir. Bu yüzden olacak ki, gerek itikadî gerekse ahlakî eserler insana hep “beyne'l-havfi ve'r-recâ” halini yani ümit ile korku arasında olmayı tavsiye etmiştir.

1.2. İSTİLAHİ ANLAMLARI

Sabır kavramının verilen lügat anlamları ile ona yakın ve zıt anlamları çerçevesinde birçok farklı ıstilahtan tanımları yapılmıştır. Bu tanımların, dil alimleri ve müfessirler yanında özellikle de mutasavvıflar tarafından yapıldığını görüyoruz. Söz konusu tanımlar, tanım sahibinin ilmî donanımı, ufku ve bakış açısına göre farklılık arz etmektedir.

Dini bir kavram olarak sabrın genel bir tanımının; “Allah’a güvenip yine O’na dayanmak, Allah’tan ümitsizliğe düşmeden, razı olunacak haller ile sıkıntı veren durumları, aralarında fark gözetmeksizin aynı şekilde karşılamak” şeklinde yapıldığını görüyoruz.¹⁸⁶ Bunun yanında sabır kavramının tam açıklığa kavuşması için bazı İslam alimlerin tanımlarını zikredeceğiz.

¹⁸⁴ Araf, 7/128-129.

¹⁸⁵ Buhari, "Menakıb", 25; Ebu Davud, "Cihad", 97.

¹⁸⁶ Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed bin Ebi Bekr bin Fahr el-Kurtubi, *el-Câmiü Li-Ahkamil-Kur'an*, thk. Ahmed Abdulhalim, C. I, Daruş-Şu'ab Yay, Kahire, 1372, s. 373; Sühreverdî Şihabüddin, *Avârifü'l-Meârif*, çev. Dilaver Selvi, Umran Yayınları, İstanbul, 1995, s. 620.

Araştırmamızda sabrın Kur'an dilindeki anlamını da inceleyeceğimiz için müfessirlerin sabır tanımları bizim açımızdan önem taşımaktadır. Genel olarak sabrın nefse karşı dirençli olmak anlamı üzerinde durmakla birlikte birçok yakın anlamını ele alarak geniş tanımlamalar yapanlar da olmuştur.

Örneğin Taberî (310/923) sabır kavramını oldukça geniş ve anlaşılır bir şekilde tanımlamıştır. O sabrın ne olduğunu şu şekilde izah etmektedir: “İslâm'ın emir ve yasaklarını tatbik ederken ve imtihan özelliği olan musibetler karşısında yılgınlık göstermeyip direnmek, cesaret ve dayanıklılık göstermektir. Sabır, hak yolda yaşamının bedeli olan zorluklara göğüs germek, hedefe ulaşmak konusunda direnç, ahlâkî disiplin ve nefsi kontrol altında tutmaktır. Sabır, yalnızca acılara ve felâketlere dayanma, katlanma değildir. Sözelimi, musibet ve felâket zamanında dayanmak, tahammül göstermek sabır olduğu gibi cihad anında kaçmayıp ayak diremek de sabırdır. Gerekğinde sır saklamak, dili gereksiz şeyleri konuşmaktan korumak da sabırdır.”¹⁸⁷

İmam Kuşeyri (465/1072)'nin farklı alim ve mutasavvıflardan aktardığı sabırla ilgili bazı görüşleri de kısaca ifade edebiliriz: “Sabır, insanın yüzünü ekşitmeden acıları yudumlamasıdır”. “Sabır; insanın yasaklardan uzak kalması, belanın acılarını yudumlarken sükûnet ve vakarını muhafaza etmesi, fakir düştüğünde de zengin görünmesidir. “Sabır, bela geldiğinde edep ve ciddiyeti muhafaza etmek, şikâyet etmemektir.” “Sabır, bela karşısında, aynen sıhhat ve afiyette durulduğu gibi durulmasıdır.” “Sabır, Allah'la beraber sebat etmek, belaları rahatlık ve sükûnetle karşılamaktır.” “Sabır, Kitap ve sünnetin hükümleri üzerinde sebat etmektir.” “Sabır, başa gelen musibetler karşısında güzel edebini korumaktır.” “Sabır, Allah'tan yardım istemektir.” “sabır, bolluk ile darlık arasını ayırmayıp, her iki halde de hatır ve gönlün hoş olmasıdır”¹⁸⁸

İsfahânî (502/1108) ise sabrı; “Allah ve şeriatın gerektirdiği hallerde nefsi hapsedme, kendine hâkim olmak,” şeklinde tanımlamıştır ki, onun bu tanımı yaparken daha çok sözlük anlamını esas aldığını görüyoruz.¹⁸⁹

İmam Gazzâlî sabrı; “Rahmani ve şeytani duyguların karşılaşması anında Rahmani duyguların galip gelmesi; şehvete zorlayan kuvvet karşısında, dinin gereklerini yerine

¹⁸⁷ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-Beyan fî Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, C. I, Hisar Yayınevi, s. 201-202.

¹⁸⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 222-223.

¹⁸⁹ İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, s. 273.

getirmekte gösterilen sebat ve nefsin arzularını ve tembelliği terk ederek dininin gereklerini yerine getirmek”¹⁹⁰ şeklinde tanımladığını görüyoruz.

Fahreddin er-Râzî (606/1210) sabır; "Nefis perhizine devam edip orada sabit kalmak, nefsi sevdiği şeylerden alıkoymak, bela ve musibetler karşısında nefsi, feryad figan etmekten engellemek" şeklinde tanımladıktan sonra, sabrın daha çok yakın anlamlarını içerecek bir şekilde şunları söylemektedir: “Bedene güç şeyleri yüklemek ve bunlara katlanmak anlamına gelen bedenî sabır ve nefsi şehvet gereği arzu duyulan şeylerden alıkoymakla gerçekleşen manevî sabır olmak üzere iki kısma ayrılır. O’na göre manevî sabır, cinsî arzulara karşı olursa iffet, bir musibete karşı olursa sabır, bolluk içinde yaşamaya karşı olursa zühd, savaşın sıkıntılarına karşı olursa şecaat, öfke ve kızgınlığı bastırma hususunda olursa hilim, sır saklama konusunda olursa kitmân-ı nefis, malın ve servetin azlığına karşı olursa kanaat, zenginlik hususunda olursa kendine hâkim olma gibi değişik isimler alır.”¹⁹¹

İbn Kayyım (751/1350) da sabır konusundaki görüşünü ayet ve hadisler ışığında şöyle ifade etmektedir: “Ben derim ki, bu (yani her hakkıyla sabrın gereğini yapabilme), kulun yapabileceği bir iş değildir, böyle de emredilmiş değildir, çünkü Allah Teala tabiattan bu iki halin arasını ayırmak üzere yaratmıştır. Kulun yapabileceği iş kendini sızlanmaktan menetmesidir, yoksa onun yanında iki halin eşit olması değildir. Afiyet sahası kul için sabır sahasından daha geniştir. Nitekim Resul-i Ekrem (s.a.v.) meşhur duasında, “*İlahî, eğer bana karşı kızgın değilsen, ben çektiğim meşakkatlara, belalara hiç aldırmam. Çünkü senin afiyet ve lûtfun bunlardan çok geniştir.*”¹⁹² Bu hadis-i şerif, aşağıdaki hadis-i şerife zıt değildir. “*Sabırdan daha hayırlı, sabırdan daha geniş bir nimet kimseye verilmemiştir.*”¹⁹³ Çünkü bu hadis-i şerif, kulun başına bir bela geldikten sonra, onun için sabırdan daha hayırlı bir nimetin olmadığını, birinci hadis-i şerif ise, bela gelmeden önce afiyetten daha hayırlı bir nimetin bulunmadığını ifade eder.” şeklinde yaklaşımda bulunmuştur. Ebu Ali Dakkak diyor ki, ‘sabır, takdire itiraz etmemektir.’ Şikâyet etmeksizin belayı açıklamak sabra zıt değildir. Nitekim Allah Teala, Eyyüb (as), “*Başıma bu dert geldi*”¹⁹⁴ dediği halde, “*Biz onu, hakikaten sabırlı bulduk*”¹⁹⁵ buyurmuştur.”¹⁹⁶

¹⁹⁰ Gazzâlî, *İhya*, IV, s.120-125.

¹⁹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IV, s. 86-87.

¹⁹² İbni Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II, s. 60-63.

¹⁹³ Muvattâ, "Sadaka", 7; Buharî, "Rikak", 20; Müslim, "Zekât", 124; Ebû Dâvud, "İstiğfar", 1; Tirmizî, "Birr", 77; Nesâî, "Zekât", 85.

¹⁹⁴ Enbiya, 21/83.

¹⁹⁵ Sâd, 38/44.

¹⁹⁶ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Sabredenler ve Şükredenler*, s. 13-14.

Cürcânî ise sabrı, “bela ve musibetlerden kaynaklanan üzüntüyü Allah'tan başkasına şikayet etmemek” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁹⁷

Cumhuriyet dönemi müfessirlerinden olan Elmalılı Hamdi Yazır (1942) ise şöyle bir tanımlamada bulunmuştur: “Sabır, nefsin iyi bir şey yapmak veya kötülüklerden kaçınmak için acıya, meşakkate tahammül kuvvetidir. Başlıca iki çeşit olarak düşünülür. Birisi, elem ve külfete sabırdır ki bununla taat ve mücahedenin ve güzel amellerin meşakkatlerine katlanılarak yüksek himmet ve gayret sahiplerinin başarılarına vasıl olunur. Diğeri de lezzet ve şehvî isteklere karşı sabırdır ki, bununla da haramdan, yasaklardan ve hoş görünüp de sonu fena olan aldatici, tehlikeli, maddî veya manevî zarar verici şeylerin zararlarından korunulur.”¹⁹⁸

Son dönem âlim ve düşünürlerinden Mevdudi (1979) ise, sabır kelimesinin içerdiği tüm anlamları göz önünde bulundurarak şu tarifi yapmıştır: “Duygu ve arzuları kontrol altında tutmak, acelecilik, şaşkınlık, ümitsizlik ve aç gözlülüğten sakınmak, soğukkanlı olmak ve düşünerek karara varmak, tehlike ve zorluk anlarında sebat ve dayanıklılık göstermektir. En aşırı kışkırtma anlarında bile yanlış adım atmamak, çok büyük belalarla karşılaşıldığında, çok kötü bir durumda dahi, kontrolü kaybetmemek, görünürde yardımcı olan bir araçla, amaca gecikmeksizin hemen ulaşmak için sabırsızlıkla aceleci bir davranışta bulunmamak ve dünyevi fayda ve kazançlar elde etmeye ve nefsin eğilimlerine kendini kaptırmamaktır.”¹⁹⁹

Kur'an kavramları üzerine semantik incelemeler yapan İzutsu (1993) ise sabrı; “Ruhen belalar ve acılar karşısında itidali muhafaza ve her türlü zorluğun orta yerinde, kişinin davasının bayraktarlığını yapmakta sebat etmesi için, gerekli güce sahip olmasıdır²⁰⁰ şeklinde tanımlamaktadır. Böylece o kapsayıcı bir tanım yapmış olup Allah'a olan kulluk davamızda psikolojik yapımızın düçar olacağı imtihanlara karşı güçlü olunmasının gerekliliğine dikkat çekmiştir.

Kaynakları incelediğimizde birbirine benzer veya bazı yönlerden farklılıklar arz eden birçok sabır tanımının yapıldığını görüyoruz. Sabır kavramına dair geniş bir anlam dünyası oluşturması için aşağıda sabır kavramına dair bazı tanımları alt alta zikredeceğiz:

- “Sabır, nefsi acelecilikten, kızgınlıktan, dili şikâyet etmekten, organları bozukluktan

¹⁹⁷ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 172.

¹⁹⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. IX, Eser Neşriyat, İstanbul, 1971, s. 340-341.

¹⁹⁹ Mevdûdî, *Tefhîmu'l Kur'an*, I, s. 65.

²⁰⁰ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 147.

alıkoymaktır.”²⁰¹

- “Sabır, insanın Allah’a ibadet etmesi, yasaklardan uzak durması ve dünyada her türlü belâ ve kötülükler karşısında metanetli olmasıdır.”²⁰²

- “Sabır, tabiat-ı beşeriyyeye muhalif olan ahval-i zaruriyyeye inkıyat ve mukavemet etmektir.”²⁰³

- “Sabır, başa gelen musîbetlerden dolayı Allah’tan şikâyetçi olmamak, yakınmamak, sızlanmamak; nefse ağır gelen ve hoşla gitmeyen şeyler karşısında dünya ve ahiret yararını düşünerek ruhi dengeyi bozmamak için insanın kalbinde bulunmakta olan sükûnet ve dayanma gücüdür.”²⁰⁴

- “Sabır, üzüntü, başa gelen sıkıntı ve belâlar karşısında direnç gösterme; olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metanet” ve “nefsi telâştan, dili şikâyetten, organları çirkin davranışlardan koruma, nimet haliyle mihnet hali arasında fark gözetmeyip her iki durumda sükûnetini muhafaza etme, Allah’tan başkasına şikâyetle bulunmamaktır.”²⁰⁵

Yapılan tüm tarifleri birlikte değerlendirdiğimizde; sabrın, zorluklara dayanma gücü, başa gelen üzücü ve zor durumlara katlanma, karşılaşılan her türlü sıkıntıyı bilinçli bir şekilde karşılama, telaş etmeden sıkıntılara göğüs germe olduğunun dile getirildiğini görüyoruz. Ayrıca sabır ibadet ve taate veya bir sıkıntı veya savaş halinde mücadeledeye devam etmeyi de ifade eder.

Yeri gelmişken burada Türk Dil Kurumu’nun sözlüğündeki sabır kavramına verilen anlamı da zikretmek istiyoruz. Zira söz konusu anlam insanlarda oluşan sabır duygu ve bilincinin bir tezahürü olarak görülmektedir. Sözlük sabrı; “1. Acı, yoksulluk, haksızlık gibi üzücü durumlar karşısında ses çıkarmadan onların geçmesini bekleme erdemi, dayanç. 2. Olacak veya gelecek birşeyi telaş göstermeden bekleme”²⁰⁶ olarak tanımlamaktadır. Halk arasında “sabretmek” denildiğinde anlaşılan, çoğunlukla bir şeyi sineye çekmek, ses çıkarmamak, kabuğuna çekilip boynunu büküp beklemek, karşılığının verilmesini âhirete bırakmak veya Allah’a havâle etmek gibi mefhumlardır. Türk Dil Kurumu’nun sözlüğündeki sabrın karşılığı da tam bu anlamdadır. İslam âlimlerinin sabırla ilgili verdiği tanımlamalara dikkat ettiğimizde bunun eksik ve yetersiz bir tanımlama olduğunu söyleyebiliriz. Bu gibi

²⁰¹ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, C. II, İnsan Yayınları, İstanbul, 1990, s. 140.

²⁰² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam vd., C. IV, Azim Dağıtım, İstanbul, s. 433.

²⁰³ Akseki, Ahmed Hamdi, *Ahlak Dersleri*, s. 167.

²⁰⁴ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 567.

²⁰⁵ Çağrı, “Sabır”, XXXV, s. 337.

²⁰⁶ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, II, s. 1875-1876.

tanımlamaların bir zihniyet inşasına katkıda bulunduğunu ve bunun da yanlış bir anlayışın oluşma tehlikesini ortaya çıkardığını söyleyebiliriz. Çünkü sabır sadece bir pasif bekleyişi ifade etmemektedir. Zira sabır yeri geldiğinde aktif bir çalışma veya direnç üzerinde devamlılığı göstermenin adı olmuştur.

Maddî ve dünyevî açılardan güçsüz olanın, yetkili ve etkili zorbalar karşısında hakkını korumaması, hatta hakkından vazgeçmesi şeklinde de anlaşılmamalıdır sabır. Bu anlayış, birtakım zorbaların servet ve güçlerini kullanarak toplum üzerinde otorite kurmalarına, insanlar üzerinde söz sahibi olmalarına, onların ekonomik güçlerini sömürürken, düşünme kapasitelerini, hürriyetlerini de ellerinden alarak, kendilerine kul ve köle haline getirmelerine sebebiyet vermiştir. Ezilen, sömürülen ve güçsüzleştirilen bu insanlar, kendilerine yapılan bunca kötülük karşısında susmayı tercih ederlerken bunu bir sabır anlayışı içerisinde yapmışlar, böylece zorbalığın oluşmasına ve zorbaların zulümlerinin devamına (bilerek veya bilmeyerek) yardımcı olmuşlardır.

Tüm bu tanımları zikrettikten sonra bizim de şöyle bir tanım yapmamız mümkündür: Sabır, zorluklara dayanma gücü, başa gelen üzücü ve zor durumlara katlanma, karşılaşılan her türlü sıkıntıyı bilinçli bir şekilde karşılama, telaş etmeden sıkıntılara göğüs germe musibetler karşısında Allah'a tam bir şekilde teslim olma, kadere rıza gösterme, haramlardan uzak kalmada mücadele azmi, zevk veren şeylerden, özellikle şehvî duygulardan uzaklaşarak nefs-i emmârenin tutkularına güçlü bir şekilde direnme, iman-ibadet ve salih ameller üzere hayatı idame ettirmeyi sağlayan imanî bir güçtür.

İKİNCİ BÖLÜM

CAHİLİYE VE İSLAM DÖNEMİNDE SABIR

Bu bölümde hem cahiliyye hem de İslam kültüründe sabır kavramının kullanım alanlarını tespit etmeye çalışacağız. Ancak öncelikle sabır kavramının şekillendiği cahiliye dönemi inanç, ahlak, sosyo-kültürel ve edebî hayat hakkında kısa bilgiler sunacağız. Ardından önce cahiliye edebiyatında sonra da Kur'an'da sabrın anlamını inceleyeceğiz.

2.1. CAHİLİYE ANLAYIŞI

Cahiliye kavramının anlamını daha önce, bilgisizlik, şirk-putperestlik ve azgın, arzularının esiri, hayvanî içgüdülerini takip eden, vahşi, şiddet taraftarı ve aceleci bir karaktere sahip, saldırgan, kibirli, kendini beğenmiş, öfkeli yani kısaca "barbar-zorba" kelimeleri ile ifadesini bulan bir anlama karşılık geldiğini belirtmiştik.¹ Tüm bu tanımlamalar onların inanç, ahlak ve sosyal hayatlarındaki tutum ve davranışları esas alınarak ortaya konulmaktadır.

2.1.1. Dini Hayat

Arap toplumunun ataları olan Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail Kâbe'yi inşa ettikten sonra, Mekke'de uzun süre Haniflik dini mevcudiyetini korumuştur. Fakat sonraki yıllarda tevhid inancı terk edilerek putlara da tapınılmaya başlanmış, bu durum zamanla putperest bir toplumun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Artık her kabilenin kendine bir putu yani bir tanrısı olmuştur. Öyle ki herhangi bir yoculuğa çıkmadan önce ve sonra öncelikle putlara tazim gösterir hale gelmişlerdi.² Fakat bütün bunların yanında, Araplar, evrenin yaratıcısının da Allah olduğunu kabul ediyorlardı.³ Putları ise insanı Allah'a ulaştıran bir vasıta idi.⁴ Müşrik olmayanların bir kısmı Hristiyan ve Yahudi olmakla birlikte diğer dinler Araplar arasında fazla kabul görmemiştir.⁵

¹ Çağrı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, s. 31, 39, 50-60.

² İbn-i Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I, s. 51-53.

³ Ankebut, 29/63; Müminün, 23/85; Zümer, 39/8.

⁴ Yunus 10/106; Zümer 39/3.

⁵ Mustafa Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 19.

Şirk insanlarda bir yandan parçalanmış bir zihin meydana getirirken bir yandan da onları Yaratan ve her şeylerini bahşeden Allah'a karşı nankör bir tavra sürüklemiştir. Aslında cahiliye anlayışının temel problemi de bu husustu ki, Kur'an öncelikle ve özellikle tevhid üzerinde durmuştur.

2.1.2. Ahlak Anlayışı

Sabır kavramının ahlaki bir kavram olması ve Arap toplumundaki sabır algısının daha net görülebilmesi için bu toplumun ahlak anlayışını iyi bilmek gerekir. İlk defa Kur'an'ın, genel olarak da Müslümanların adlandırmasıyla "*Cahiliye*" diye anılan Kur'an'ın indirilmesinden önceki dönemde yaşamış olan Arap toplumunun da bir ahlakı ve ahlak anlayışı vardı. Neyin iyi, neyin kötü, neyin faydalı neyin zararlı, neyin doğru neyin yanlış olduğunu belirlemelerine yarayan birtakım ilke, prensip ve anlayışları vardı.⁶ Cahiliye Araplarının sıklıkla kullandığı "*cehl*", o kültürde kısaca kibir, övünme, hoyratlık, saldırganlık, baskın, yağma gibi ilkel zorbalıkların tümünü birden kuşatan bir kavramdır. Yine o kültürde "*cehl*" in tam karşıtı ise "*hilim*"dir. Nitekim İslam öncesi Arap edebiyatında hilim üzerine övgüler yağdıran şiir, nasihat, nutuk ve atasözlerinin bol miktarda bulunduğu da bilinmektedir. Ancak o dönemdeki koyu kabilecilik anlayışı, savaş, baskın ve yağma gibi, acımasız şartların dayatması yüzünden o dönemde hayat içerisinde daha çok etken olan hilim değil, *cehl* olmuştur.⁷ İşte Kur'an-ı Kerim de ahlaki ve insani ilişkilere egemen olan bu egoizm, kibir, şiddet ve zorbalık ruhunu yani "*cehl*" kavramından cahiliyeyi türeterek, dönemin tek tek ve değişmeyen bir adı olarak kullanmıştır.

İslâm öncesi Araplarının ahlâk anlayışı hakkındaki en önemli kaynaklar Câhiliye şiiri, atasözleri (meseller) ve hitâbeler, Kur'an, hadisler ve ilk döneme ait diğer İslâmî belgeler ile Roma, Bizans, İran gibi yabancı kaynaklardır. Özellikle Câhiliye şiir, atasözü ve hitâbet örneklerine baktığımızda "*ahlâk*" ve bu kelimenin tekili olan "*hulk*" kelimesinin nâdiren kullanıldığını görüyoruz. Cahiliye döneminde Arap toplumunun hayatta kalma mücadelesi kabile insanının en önde gelen meselesi idi. Kabilelerin üstünlüğü, saygınlığı, kabileye verilen değer; kendi insanlarının cesareti, cömertliği, misafirine ikramı, kahramanlığı gibi meziyetleri üzerinde taşımasına bağlıdır. Bu erdemler de çoğunlukla mürüvvet (mürûe) kavramıyla ifade ediliyordu. "Mürûe", dilbilimsel açıdan erkek (adam) olma özelliğine benzer bir

⁶ Çağrı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, s. 197.

⁷ Çağrı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, s. 198.

anlama sahiptir. Dolayısıyla 'erkeklik, mertlik, adamlık' sözcüğü mürüvvenin tam karşılığı olarak kullanılabilir.⁸ Buna göre cahiliye ahlakının en gözde faaliyetleri olan cesaret (şecaat, necdet, batâlet, hamâset) ve cömertlik (kerem, sehâ, cûd, îsâr) olmak üzere, mürüvvetin kapsamındaki bütün erdemlerin arkasındaki belirleyici motif "erkeklik" kavramının ima ettiği 'kendisinin ve kabilesinin varlığını, gücünü ve üstünlüğünü ispat etme, büyüklüğünü ve duruma göre âlicenaplığını gösterme iddiasıdır.⁹ Cahiliye Araplarında cesaret; savaşta düşmanla çarpışmada azimli ve atılgan olma, korkmadan, yılmadan direnme- kahramanlık ve çaba gösterme- yani sabretme demektir.

Câhiliye toplumunun anlayışında mürüvvet, başta hilim olmak üzere sabır, affetme, misafirperverlik, fakirleri koruma, doyurma, kollama ve destek çıkma, komşulara yardım edip iyi geçinme, zayıflara sahip çıkma, onları ezdirmeme gibi erdemleri de kapsamaktaydı. Maalesef birçok kavramda olduğu gibi bu kavramda da zamanla anlam kaymaları ya da anlam farklılaşmaları yaşanmış ve kan bağından kaynaklanan bir asabiyete doğru evrilmiştir.¹⁰

Câhiliye dönemi ahlâkî literatürde yer alan, mürüvvet gibi onunla az çok ilgisi bulunan hayır, hasene, mâruf, hak, şecaat, kerem, sehâ, cûd, vefâ vb. toplumca benimsenen ve değer verilen ahlâkî özellikleri taşıyan kavramlar da vardı. Ayrıca söz konusu erdemlerin yanı sıra cehalet, cimrilik, seyyiât, cebânet, gazâp gibi hasletler de oldukça yaygındı. Fakat bütün bu güzel hasletler ahlâkî üstün meziyetler olarak kullanılmasından çok şan ve nam elde etme, şeref, övülme gibi nefsî çıkar elde etme beklentisine matuf olarak yaygınlaşmıştı.

Dikkat çeken bir husus ise gerek Câhiliyede gerekse İslami dönemde mürüvvetle sabır arasında kapsamlı bir ilişkinin kurulması hatta bazı ifadelerde mürüvvetin "*sabır*" kavramıyla tanımlanmış olmasıdır. Meselâ, hikmetli sözleriyle bilinen Ahnef b. Kays "Biz mürüvveti, 'öfke kontrolünde sabır gösterme' diye

⁸ Râğıb el-İsfahânî kelimenin kök anlamına dayanarak mürüvvetin erkek cinsine mahsus bir fazilet olduğunu ve "erkeklik" gibi bir anlam taşıdığını belirtir; kadınlar için neden mürüvvetin uygun olmayacağına dair o dönemin kadın ve erkek telâkkisine dair açıklamalar yapar. bkz. Râğıb el-İsfahani, Hüseyin b. Muhammed b. el Mufaddali'l- Ma'ruf, *Ez-Zerîa ile Mekârimiş-Şerîa*, Dâru's-Selâm Matbaası, Kahire, 2007, s. 116; İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 75.

⁹ Çağrııcı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, s. 82.

¹⁰ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 75, 140.

anlardık. 'Bir kelimeye sabredemeyen kişi birçok kelime işitmek mecburiyetinde kalır' dendiğini söyler.¹¹

Ahnef'e hilm'den sorulduğu zaman o : "Hilm, sabretmekle beraber boyun eğmektir."¹² derdi. Yine insanlar onun hilmine sasırdıkları zaman o şöyle soylardı : "Muhakkak ki ben, sizin onda bulamadığınızı buluyorum. Fakat ben aynı zamanda sabırlıyım." ¹³ İnsanlar onun hilmini takdir ettikleri zaman su cevabı verirdi : "Vallahi ben de sizin kadar öfke duyuyorum, ama ben çok sabırlıyım. Hilmin, bana insanlardan daha çok yardım ettiğini gördüm." ¹⁴

2.1.3. Sosyal Hayat

Cahiliye döneminde Araplar kabileler halinde yaşayan bir yapıya sahipti. Aralarında baba tarafından kan bağı bulunan akrabanın oluşturduğu topluluğa 'asabe', bu topluluğun bütün fertlerini birbirine bağlayan ve herhangi bir dış tehlikeye karşı koymak veya saldırıda bulunmak söz konusu olduğunda bütün topluluk üyelerinin harekete geçmesini sağlayan birlik ve dayanışma ruhuna da 'asabiyet' denilirdi. Daha kısa bir ifadeyle, "birini çatıştıkları kimselere karşı kavminin yanında yer alıp haklı da haksız da olsalar onlara yardım etmeye çağırma" anlamıyla da açıklanabilir.¹⁵ Asabiyet, genellikle aynı aşirete mensup üyeler arasında cereyan eden, bilinçli olarak dayanışma ve kaynaşmayı Arap kültürüne egemen kılan anlayış ve değerlerin Câhiliye dönemindeki hâkim olan ifadesidir. Putperest Arapların ahlâkî meselelerde kullandıkları tek argüman şu idi: "X iyidir veya doğrudur, çünkü babalarımızdan ve atalarımızdan böyle gördük."¹⁶

Kuran-ı Kerim'de 'asabiyet' kelimesi geçmemekle birlikte her ne şekilde olursa olsun bu zihniyetin temelini teşkil eden soy üstünlüğü, kabilecilik ve kavmiyet davaları tümüyle reddedilmiş; "samimi dindarlık ve ahlaki hassasiyet" demek olan

¹¹ Ahmed b. Muhammed b. Abd Rabbih el-Endelûsî İbn Abdi Rabbih, *el'İkdu'l-ferîd*, thk. Müfid Muhammed Gamîha, C. II, Dâru'l Kütüb el-İlmiyye, Beyrut, 1983, s. 138.

¹² İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. VIII, Mektebetu'l-Mearif, Beyrut, 1990, s. 360.

¹³ İbn Hallikan, *Vefeyatu'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zeman*, C. II, y.y., Beyrut, t.y., s. 501.

¹⁴ İbn Abdi Rabbih, *el'İkdu'l-Ferîd*, II, s. 283.

¹⁵ Çağrııcı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, s.180.

¹⁶ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s.100.

'takva' dışında bir üstünlük sebebi tanınmamıştır.¹⁷ Hadislerde de asabiyet davasının İslam'ın ruhuna aykırı olduğu açıkça ortaya konulmuştur.¹⁸

Fertlerin ve kabilelerinin haysiyeti, dönemin ahlâk anlayışını belirleyen faktörlerden bir tanesiydi. Ahlâkî değerlerin ifasındaki temel gaye, ya kabile insanının ya da kabilenin şan ve şerefının yükseltilmesiydi. Cahiliye döneminde Allah rızası için iyilik yapılmadığı gibi insanlık adına iyilik anlayışı bile yok denecek kadar azdır. Gaye sadece kabilenin şerefini yüceltmektir. Ancak çok az sayıda kalmış bulunan hanifler ya da insanlığını yitirmemiş diğer bazı insanlar arasında bu güzel niyete rastlamak da mümkündür. Zaten bu insanlar da o dönemdeki yaygınlaşmış bulunan adaletsizliklere karşı günümüzde sivil toplum kuruluşu diye isimlendirdiğimiz türden bir oluşum olan Hıfu'l-Fudûl cemiyetini kurarak haksızlıklara karşı bir nebze olsun karşı durmayı hedeflemişlerdir.¹⁹ Hatta Kur'an'da da Tekâsür suresinde ifade edildiği üzere öğünme ve kibir amacıyla soy-soplarını saymak üzere kabirlere bile gittikleri ya da ölünceye kadar bu anlayışı muhafaza ettikleri ifade edilmektedir.²⁰ Edebiyatın başlıca konularından birinin "medih" ve "zem" olması da o dönem ahlâkının bencil anlayışını ifade etmesi bakımından dikkat çekicidir.

2.1.4. Eğitim ve Kültür

Cahiliye Dönemi Arapları genellikle çölde konar-göçer bir bedvî hayatı yaşadıkları için kalıcı eğitim kurumlarına sahip değillerdi. Bu yüzden gelişmiş bir eğitim ve kültür faaliyetleri olmamıştı. Hatta söz konusu dönemde okuma yazma bilenlerin oranı da oldukça azdı.²¹ Hz. Peygamber'in, "Biz, ümmi bir milletiz; yazı ve hesap bilmeyiz."²² sözü de bu durumu ifade etmektedir.

Cahiliye edebiyatı şiir ve nesir olmak üzere iki türden oluşmakta idi. Bununla birlikte Arap toplumu sözlü edebiyat alanında, özellikle de şiir alanında kendinden söz ettirmeyi başarmıştır. Örneğin edebî değeri üstün olan şiirler, Kâbe'nin duvarına asılır ve orada teşhir edilirdi. Şiir, insanın duygularına hitap ettiği için şairler, halkı

¹⁷ Çağrı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, s. 181; Hucurât, 49/13.

¹⁸ Bir hadiste asabiyet, "Bir kimsenin haksız olmasına rağmen kendi kavmine yardımcı olması" şeklinde tanımlanmıştır. bkz. Ebu Davud, "Sünen", 440.

¹⁹ Mustafa Asım Köksal, *İslam Tarihi*, C. II, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 132-136.

²⁰ Tekâsür, 102/1.

²¹ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, C. II, İrfan Yayınları, İstanbul, 1993, s. 758-762.

²² Buhârî, "Savm", 13; Müslim, "Savm", 15; Ebû Dâvûd, "Savm", 6.

kolaylıkla etkileyebiliyorlardı. Bu sebeple şiir onların hayatında farklı bir yere sahipti."²³ Nesir alanında ise umumiyetle hitabet ve mesel (atasözü) gibi türleri daha çok revaçta idi. Şimdi de bahsedilen bu iki alana dair tanıtıcı bazı hususlara değinmek istiyoruz.

2.1.4.1. Şiir

Bu döneme mahsus olan ve "Cahiliye şiiri" adıyla adından söz edilen birikim, araştırmacıları açısından daima birinci derecede ilgi odağı olmuş ve bu özelliğini korumayı sürdürmüştür. Bu özellik İslam'ın birinci yüzyılını da içine almaktadır. Bu alakanın dayandığı dinî sebeplerin başında ise Kur'an'ı anlamada kaynak kabul edilmesi gelmektedir. Bu durum, İbn Abbâs'ın (ö. 68/ 687) şu sözünde açık bir biçimde ifade edilmektedir: *"Allah'ın kelimelerinden bir şeyler okuyup anlamadığınız zaman, onu Arapların şiirlerinde arayınız! Çünkü şiir, Arapların divanıdır (kültür hazinesidir)."*²⁴ Aslında bu söz, Arapların kültür hazinesi oluşuna yaptığı vurguyla, cahiliye şiirine duyulan ilginin milli tarih bilincini dile getirmiş olmaktadır. Nitekim Hz. Ömer'in (23/644); *"Şiir, ondan daha doğru bir ilme sahip olmayan bir kavmin (Arapların) ilmi idi..."*²⁵ şeklindeki sözü de, aynı olguyu farklı bir ifadeyle dile getirmektedir.

Şiirin, Arapların divanı olduğu görüşünün, bu dönemde herkes tarafından paylaşılan ve çeşitli vesilelerle dile getirilip daha sonraki asırlara da intikal eden genel bir kanı haline geldiği görülmektedir. Bunun ötesinde ünlü Arap dili ve edebiyatçısı İbn Fâris'e (ö.395/1004) göre şiir, Arapların divanı olmakla birlikte soyları da onunla korunmuş, meziyetleri onunla tanınmış ve dilleri onunla öğrenilmiştir. Ayrıca Kur'an'da, hadiste ve sahabe ile tabiînin sözlerinde yer alıp anlaşılması problemli olan '*garîb*' lafız ve ifadelerin çözümü konusunda da delil kabul edilmiştir.

Meseleye tarihsel gerçekçilik perspektifinden bakıldığında sadece muhadrem şairlerin mevcudiyeti ve Hz. Ömer ile İbn Abbas gibi delil konumundaki şahsiyetlerin neredeyse her konuda cahiliye şiirlerinden örnekler terennüm etmeyi

²³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, C. II, s. 762.

²⁴ Mehmet Yalar, "Cahiliye Şiirinin Tarihsel Gerçekliği Problemi", *UÜİFD*, C. XVII, S. 2, 2008, s. 95-120.

²⁵ Yalar, "Cahiliye Şiirinin Tarihsel Gerçekliği Problemi", s. 95-120.

adet haline getirmeleri ve bunlara başvurmayı özendirmeleri bile cahiliye şiirinin kayda değer bir bölümünün, İslâmî döneme intikal edişi için yeterli delil olsa gerektir. Bunların dışında, bazı şiir örneklerinin, ait oldukları dönemin tarihsel olaylarını konu almaları da, bu örneklerin tarihsel gerçekliğini yeterince ortaya koyan kanıt olarak değerlendirilebilir.²⁶

Şüphe yok ki her milletin kendine has özelliklerini içeren bir şiiri ve edebiyatı vardır. Araplar, uçsuz bucaksız genişliği, berrak ve mavi seması ve büyük mahrumiyetlerle dolu olan çölde çok geniş ve derin bir edebiyat ortaya koymuşlardır. Araplarda şairâne düşünüş, onların doğuştan sahip oldukları bir yetenek ise de nazım denen, belirli bir şekil ve kalıp isteyen edebî yön sonradan ortaya çıkmıştır. Arap şiiri, daha ilk zamanlarda yetişmiş büyük şairler tarafından işlenmiş, birçok çeşitlere ve kollara ayrılmış, dini ve ticari panayırlarda yapılan şiir yarışmaları sonunda yedi askı (muallakatü seb'a) sahipleri olarak tanınan ünlü şairler ortaya çıkmıştır.²⁷

Her ne kadar Cahiliye şiiri, nesri vb. kaynakların güvenilirliği hakkında tartışmalar söz konusu olmuşsa da Charles James Lyall (1845-1920), Carlo Alfonso Nallino (1872-1938), Carl Brockelmann (1868-1968), Musatafa Sadık er-Râfî'î (1881-1937), M. Ferid Vecdî (1882-1968), Cevad Ali (1907-1987), Fuad Sezgin (ö.2018) gibi konuya daha mutedil yaklaşan birçok yazar, bu mirasın bütünüyle sahih olduğunun iddia edilemeyeceği gibi tamamını veya çoğunluğunu uydurma saymanın da mümkün olamayacağını birtakım akli gerekçelere dayanarak savunmaları söz konusu olmuştur.²⁸

Araştırmacıların büyük çoğunluğunca kabul edilen ve kendisinin de aynı kanaatte olduğunu ifade eden Çağrıcı, Cahiliye şiirinin tamamını ya da çoğunu uydurma kabul etmenin yanlış olduğu tezine dayanak olarak şu hususları dile getirmiştir:

1-Câhiliyye dönemi hakkında ilk yazılı bilgi kaynağı olma özelliği taşıyan Kur'an'ın "Şu'arâ" (şairler) ismini taşıyan sûresinde şairlerin varlığından söz edilmiş ve -"inanıp hayırlı işler yapanlar, Allah'ı çokça ananlar, bir haksızlığa uğramaları halinde (şiirleriyle) kendilerini savunanlar" hariç tutularak- şairlere Câhiliyye'nin karakteristik vasıflarına uyan nitelemelerle eleştiriler yöneltmiştir."²⁹

²⁶ Yazar, "*Cahiliye Şiirinin Tarihsel Gerçekliği Problemi*", s. 95-120.

²⁷ Neşet Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Mars T. Ve S. A. S. Matbaası, Ankara, 1957, s. 143-144.

²⁸ Çağrıcı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, s. 16.

²⁹ Şuara, 26/224.

2- Câhiliyye şiiri hakkında çok az da olsa İslâm öncesi dönemlerden kalma bazı yazılı bilgilerin bulunduğu belirtilmektedir.³⁰

3-Câhiliye şiirinin varlığına, önemine, özellikle Kur'an'ın doğru anlaşılması için şahit olarak kullanılmasının yararına, hatta gerekliliğine dair Resûlullah' (a.s.) tan ve ilk Müslüman nesillerden nakledilen bilgiler Câhiliye şiirinin sıhhatini tesbit konusunda ihmal edilmemesi gereken bir unsurdur. Meselâ Hz. Peygamberin, "*Şiirde hikmet, beyanda sihir vardır*" ³¹ buyurduğu; keza "*Şiirde hikmet vardır. Şayet Kuranda bir yerin manası size karışık gelirse şiire başvurun; çünkü o (şiir hâlis) Arapça'dır*"³² dediği rivayet edilir.³³

4- Kur'an'da Câhiliye Arapları genellikle erdemsizlikleriyle anlatılırken o döneme ait olduğu ileri sürülen mirasta Câhiliye Araplarının hep yüksek ahlâki nitelikleriyle tanıtıldığı şeklindeki genellenin gerçeği yansıttığı söylenemez. Câhiliye dönemi Araplarının zulüm ve gaddarlıkları, intikam çılgınlıkları, yağmacılıkları, güçlü ve zengin olanların kölelere, zayıflara, yoksullara reva gördüğü kötü muameleler, "çölün anarşistleri" olarak bilinen, içki ve kumar bağımlılarının rezillikleri, cinsel sapkınlıklar gibi birçok gayri ahlâki tutum ve davranışlar, bazılarında bunların doğurduğu pişmanlıklar, ortaya çıkardığı sosyal ve hukuki problemler hakkında Câhiliyeye nispet edilen birikimde bol miktarda bilgi bulunmaktadır.³⁴

Son olarak şunu ifade edelim ki köklü bir şiir geleneği olmayan bir toplumda, üstelik pervasız şiire mesafe konan bir dinî anlayış ortamında hem içerik hem edebî değer bakımından bu kadar güçlü ve özgün şiirler üretilebildiğini düşünmek, bunların Cahiliyeden geldiğini kabul etmekten daha zordur. Hatta konunun bazı uzmanlarına göre Câhiliye şiirinden günümüze intikal eden en eski örnekler V. yüzyılın sonları ile VI. yüzyıla ait olmakla

³⁰ Meselâ Von Grunebaum'un verdiği bilgilere göre milâdî 430'larda ölen Aziz Nilus, 410'da Sînâ manastırında bulunduğu sırada Arapların kendi şiirleriyle şarkı söylediklerini anlatır. Keza kilise tarihçisi S. Hermias Sozomen (ö. 447 veya 448) *Historia Ecclesiastica* (Kilise Tarihi) adlı eserinde, Arapların 440 yılı civarında Bizanslılar'a karşı yaptıkları savaşlarda kendilerine ait şiirler okuduklarını bildirir. Çağrıcı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, s. 18.

³¹ Ebu Zeyd Muhammed Ebi'l Hattâb el-Kuraşî, *Cemheratü'l Eşâri'l Arab Fi'l Câhiliyyeti ve'l-İslam*, thk. Abdülaziz el-Meymeni, Nehdatu Mısır, Kahire, 1981, s. 34; el-Müberred, Ebu'l Abbas Muhammed bin. Yezid, *el-Fadıl*, Dâru'l Kütüb el-Mısriyye, Kahire, 1995, s. 9.

³² İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, IV, s. 410.

³³ Çağrıcı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, s. 19.

³⁴ Çağrıcı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, s. 20.

birlikle, bu örnekler dil ve üslûp özellikleri, nazım tekniği bakımından Arap şiirinin çok eski bir geleneğe sahip olduğuna işaret etmektedir."³⁵

2.1.4.2. Nesir

Cahiliye mirası sadece şiirlerden ibaret değildir. Dönemin şairleriyle seçkin kişilerinin söylediği emsâl, hikemiyât vb. tabirlerle ifade edilen özlü sözler, kıssa, menkîbe/masal, (esatîr), hitâbe gibi isimlerle anılan nesir türü birikimleri de -şiir kadar olmasa bile- İslam öncesi Arap kültürü ve özelde Câhiliye ahlâkı hakkında değerli materyaller içerir. Nesir ölçü ve kafiyeyle bağli olmayan söz sanatından ibaretti.³⁶ Câhiliye'ye nispet edilen şiirin güvenilirliği konusunda daha önce sunulan bilgi ve değerlendirmeler aynı dönemlerde yazıya geçirilmeye başlanan nesir için de geçerlidir.

İslâmî dönemde Câhiliye kültürü hakkında oluşturulan kaynakların o döneme nispet edilerek aktardığı söz konusu materyaller içinde dönemin ahlâkî niteliklerini yansıtan hususların bire bir gerçeği yansıttığı söylenemez. Nitekim Arapların gerçek tarihî şahsiyetler etrafında onların ahlâkî niteliklerine ilişkin birtakım menkîbeler üretmeyi gelenek haline getirdikleri bilinmektedir. Meselâ Antere b. Şeddâd b. Amr el-Absî'nin (ö. m. 614 [?]) kahramanlığı, Rebîa b. Mükeddem'in dirisiyle ölüsüyle akrabalarını ve kabile mensuplarını koruma konusunda yaptıkları, Hâtim et-Tâî'nin (ö. 578 [?]) cömertliği hakkında anlatılanlar arasında -gerçek olanların yanında- asılsız menkîbelerin de geniş yer tuttuğu düşünülmektedir. Bununla birlikte söz konusu birikimin tümü birden dikkate alındığında, ayrıca diğer kaynaklarla mukayeseli değerlendirildiğinde önemli bir kısmının sahih olduğu ve bunların, dönemin insanının karakterine, ahlâk anlayışına ve toplumsal hayatına ışık tutan önemli bilgiler içerdiği bir gerçekliktir. İbn Abdi Rabbih (ö. 328/940) *el'İkdu'l-ferîd'de* "kelâmın süsü, sözün özü, mânânın tadı" diye ifade ettiği '*emsâl*'i Araplar'ın beğeniyle aktardıklarını belirterek Kur'an'da ve hadislerde de emsâl kullanma geleneğinin

³⁵ M. Nihat Çetin, "Şiir", *İslam Ansiklopedisi*, C. XI, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1966, s. 530-531; İsmail Durmuş, "Şiir", *DİA*, C. XXXIX, TDV Yay., İstanbul, 2010 s. 144-154; Çağrııcı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, s. 21.

³⁶ Seyyid Ahmet Hâşimî, *Cevâhiru'l-Edeb fî Edebiyat ve İnşâi Lugati'l-'Arab*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2007, s. 36.

sürdüğünü hatırlatır ve bunlardan örnekler sıralar.³⁷

Kaynakların bildirdiğine göre İslam öncesi dönemde hikmetli sözleriyle tanınıp saygı duyulan çok sayıda güngörmüş kişiler de mevcut idi. Temim kabilesinin reislerinden olan Eksem b. Sayfî, Kays kabilesinden Âmir b. Zarîb el-Advânî gibi kişilerin de aralarında bulunduğu bu şahsiyetler "Arabın hakîmleri" diye bilinirdi. Cahiliyenin ünlü sîmâlarının ahlâkî özelliklerini gösteren meseller de vardır. Meselâ insanlar erdemleriyle övülürken "Hâtîm'den daha cömert", "Rebîa b. Mükeddem'den daha yiğit", "Kays b. Zühre'den daha akıllı", "Semev'el'den daha vefalı" denilirdi.³⁸

(1) Hitabet

Etkili ve güzel konuşma sanatı olarak tanımlanan hitabet³⁹, Câhiliye Arapları arasında büyük bir öneme sahipti. Öyle ki hitabetin toplumun sosyal motivasyonlarını ve dinamizmini etkileyen, zaman zaman da toplumsal gelişmeleri tetikleyen bir etki gücü vardır. Elçi kabullerinde, nikâh ve barış konuşmalarında, yıllık ve mevsimlik fuarlar olan panayırlarda, orduyu savaşa teşvik ederek moral vermede ve daha bunlar gibi birçok sosyal etkinliklerde hep hitabete başvurulurdu.⁴⁰ Bunun için Câhiliye devrinde hemen her kabîlenin şâiri olduğu gibi kendisini temsil edecek meşhûr hatipleri de olmuştur. Rivâyete göre Hz. Peygamber'in de dinleyicileri arasında bulunduğu Kuss b. Sâ'ide'nin 'Ukâz'da irad etmiş olduğu hitâbeti edebî bakımdan Câhiliye döneminin en önemli hitâbet örneklerindendir.⁴¹

Cahiliye döneminde Arapların İslam öncesi dönemde hitabete büyük önem vermekle birlikte sözlü rivayete dayanan bu edebi mahsullerin çok azı hariç zamanımıza ulaşmamıştır. Her ne kadar cahiliye dönemi hitabelerinin günümüze kadar gelenlerinin mevsûkiyeti hakkında soru işaretleri bulunsun da bu dönem hatiplerinden Hz. Peygambere yetişmiş, Müslüman olmuş olanlar da vardır. Hz.

³⁷ İbn Abdi Rabbih, *el'İkdu'l-ferîd*, I, s. 241; Çağrııcı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, s. 21.

³⁸ Çağrııcı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, s. 21-23.

³⁹ Mahmut Kaya, "Hitâbet", *DİA*, C. XVIII, TDV Yay., İstanbul, 1998, s. 156-158.

⁴⁰ Hüseyin Elmalı, "Hitâbet", *DİA*, C. XVIII, TDV Yay., İstanbul, s. 158-160.

⁴¹ Câhiliye dönemi Arap edebiyatının en ünlü isimleri olarak Sehbân b. Vâil (ö. 54/675), Kuss b. Sâ'ide, (ö.m. 600) Eksem b. Sayfî (ö. 9/630) ve Kays b. Harice sıralanır. bkz. Elmalı, "Hitâbet (Arap Edebiyatı)", XVIII, s. 158.

Peygamber'in huzurunda çeşitli kabilelere mensup hatipler konuşmalar yapmışlardır.⁴²

Bu konuşmalarda dönemin hitabetine ait bazı özellikleri tesbit etmek mümkündür. Önceki satırlarda cahiliye şiirleri için söylediğimiz hususlar; kabile hayatı, asabiyet duygusu, kabileler arasındaki mücadeleler genellikle hitabete de yansımıştır.

(2) Mesel

Toplumların bağrından çıkarak nesillere yön veren öğüt ve tavsiyeleri içeren mesellerde kullanılan kavramlar, içinden çıktığı kültürde yer eden anlamlara ışık tutmaktadır.⁴³ İnsanlar bu sayede meramını kısa ve özlü ifade muhataplarına anlatabilmektedir. Bu açıdan baktığımızda Arap toplumunda yüzyıllar boyunca dilden dile dolaşmış meseller içerisinde geçen sabır kavramları, bizim söz konusu kavramı cahiliyedeki anlamını tespit etmede yardımcı olacaktır.

Terim anlamı olarak mesel; "Bir kavram olarak belli bir kaynaktan çıkmış olmakla beraber zamanla yaygınlaşarak halka mal olan anonim, özdeyiş ve atasözü" şeklinde tanımlanabilir.⁴⁴ Büyük çoğunlukla anonim özellik taşıyan, yani ilk olarak kim tarafından ve ne zaman ortaya atıldıkları bilinmeyen meseller, insan topluluklarının yüzyıllar boyunca karşılaştıkları olaylardan ve tecrübelerden ilham alarak ortaya koydukları, benimsedikleri ve daha sonra gelecek insanlara devrettikleri öğütler, yol gösterici nasihatler, cemiyet ve tabii birtakım olaylarının nasıl neticeleneceklerini bildiren düşüncelerdir.

Sonuç olarak Câhiliye döneminin bütün edebi türleri için diyebiliriz ki,

⁴² Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretü' Hutabi'l-'Arab fi Uşûri'l-'Arabiyyeti'z-Zâhire*, C. I, Musatafa el-Bânî Matbaası Yayınları, Kahire, 1962, s. 163; Kaya, "Hitabet", XVIII, s. 156-158.

⁴³ Mesel, benzeme ve benzerlik manasına gelir. Çoğulu "*emsâl*" dir. Bu manaya uygun olarak "*hâzâ misluhu*" ifadesi de '*bu onun gibidir*' anlamındadır. Bir şeye benzetilip onun gibi olan şeydir. bkz. İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, C. X, s. 610. Meselin Türkçe'deki karşılığı; Başka bir şeye delalet etmek üzere söylenen, zahiri manasıyla kullanılmayan söz, yani atasözü ve darb-ı meseldir. bkz. Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Rehber yay., Ankara, 1990, s. 767.

⁴⁴ İsmail Durmuş, "Mesel", *DİA*, C. XXIX, TDV Yay., İstanbul, 2004, s. 293-297.

bütün ahlâkî erdemlerinin arkasında kişinin veya kabilesinin gururu (fahr), şeref (mecd) ve öfke (gazap, hamiyyet) duygularını tatmin etme; asalet, cömertlik ve yiğitlikle şöhret kazanma, saygı görme, başka kabileler karşısında hem korku hem de hayranlık duygusu uyandırma arzusu yatmaktaydı. Esasen bu dönemin, fert ve kabile gururu, kibir ve serkeşlik nitelikleri dolayısıyla Câhiliye diye anıldığı, başka birçok delil yanında, Amr b. Külsûm'un Muallaka'sındaki örneklerden açıkça anlayabilmekteyiz. Amr b. Külsûm da muallakasında:

نَعْمُ أَنْاسَنَا وَ نَعْفُ عَنْهُمْ وَ نَحْمَلُ عَنْهُمْ مَا حَمَلُونَا

“Biz insanlarımıza lütufta bulunur, onların malına göz koymayız, bize yükledikleri zahmetlere de katlanıriz”⁴⁵ derken insanlara yardım ve destek unsuru söz konusu olduğunda bundan yılmayız, onların işlerini görmeyi, problemlerini çözmeyi şeref addederiz. Bu uğurda çaba bize zor gelmez. Bu da bizim şanımıza layık olandır, başkalarının malında da gözümüz yoktur. Yani biz insanlara iyilikte, yılgınlık göstermez, zahmetlere katlanarak bu uğurda sabır ve sebat etmeyi şeref biliriz demektedir. Yine;

أَلَا لَا يَجْهَلُنَ أَحَدٌ عَلَيْنَا فَجَهْلَ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِينَ

"Sakin biri bize karşı bir câhillik yapmaya kalkışmasın!

Sonra biz câhillikte bütün câhillerden baskın çıkarız!"⁴⁶

حُدِّيَا النَّاسَ كُلَّهُمْ جَمِيعًا

مُقَارَعَةً بَيْنَهُمْ عَنْ بَيْنِنَا

“Bütün insanlara meydan okuruz,

Soyumuzu korumak için karşı tarafın kökünü kazırız”⁴⁷

Son iki örnekte olduğu gibi şiir örneklerinden Arap çöl insanının ne denli kaba-saba ve zorba olabileceğini çok net görebilmek mümkün olmaktadır.

Cahiliye dönemi ve anlayışı hakkında yeteri kadar bilgi verdikten sonra konumuz olan sabır kavramı hakkında Arap toplumunun dimağlarından çıkan bu dönemdeki sabır anlamlarına gerek şiir, gerek hitabe, gerekse mesellerde kendini bulan anlayışları ortaya koymaya çalışacağız. Yaptığımız çalışmalar ve araştırmalarımızda sabır kavramının yanında sabra yakın olan kavramları da dahil

⁴⁵ Ceviz, *Yedi Askı*, s. 84.

⁴⁶ Ceviz, *Yedi Askı*, s. 85.

⁴⁷ Ceviz, *Yedi Askı*, s. 85.

ederek, sabır kavramının cahiliye dönemindeki anlamını daha geniş bir perspektifte tespit etmek istedik.

2.2. CAHİLİYEDE SABIR KAVRAMI

Cahiliye döneminde genelde kabile taassubu, kabile insanına yaranma adına ya da övünme için savaşta korkmadan yılmadan gösterilen kahramanlık demek olan sabır kavramı, şiirler, hitabeler ve mesellerde de çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Bu konudaki araştırmalarımız neticesinde sabır kavramının şiir, hitabe ve mesellerdeki örnekleri ve anlamları ile ilgili aşağıdaki hususları tesbit ettik.

2.2.1. Kendini Tutma, Nefsini Hapsetme

Cahiliye dönemi şair ve hatiplerin sabır kavramını, lügat anlamını da ifade eden “kendini tutma, nefsinin hapsetme, hâkim olma” gibi anlamlarda kullanıldığını görüyoruz. Örneğin şair Antere der ki:

عَارَفْتُ فَصَبَرْتُ لِكُلِّذَا حُرَّةً

تَرَسُّوا إِذَا نَفْسُ الْجَبَانِ تَطَلَّعُ

"Hür olarak bunu bilerek sabrettim

Korkağın canı gözetleyip durunca benimki sebat ediyordu."⁴⁸

Antere bu beytindeki ifadesinde sabrın kendini tutma, nefsinin dur deme, nefsinin hapsetme anlamını kullanmış. Yani korkak olan kişiyi mağlup etmeye gücü varken kendini tutup nefsinin hâkim olmuş, onun canını gözetleyip durmasından etkilenerken saldırıya geçmemiş, kendi özgür iradesiyle sabredip insanlık etmiş, zayıfa karşı efelik taslamamış, bunu kahramanlık saymamış, korkusundan değil, merhametinden nefsinin engellemiştir.

Tarafe'nin bir beytinde sabrın sözlük anlamını ifade etmek için kullanılan nefsi hapsetmek terkinin geçtiğini görüyoruz:

وَيَوْمَ حَبَسْتُ النَّفْسَ عِنْدَ عِرَاقِهِ حِفَاطًا عَلَى عَوْرَاتِهِ وَ لَتَهْدُدُ

‘Nice günler vardır ki, kadınlarımızı ve şerefimizi korumak için düşmanların savurdıkları her türlü tehdide ve gözdağına rağmen sabretmişimdir.’⁴⁹

⁴⁸ Kurtubî, *el-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'an*, II, s. 59-60.

⁴⁹ Mehdi Muhammed Nasır ed-Din, *Dîvânu Tarafe b. el-Abd*, Dâru'l Kitâbu'l İlmiyye, Beyrut, 2002, s. 29.

Burada sabrı ifade etmek üzere kullanılan “habsü’n-nefs” (kendini alıkoymak, kendini tutmak yani sabretmek anlamında kullanılmaktadır) ifadesi savaş alanında ise düşmana karşı savaşın kızıştığı anlarda yılmayıp boyun eğmeyerek direnmek, gevşeklik göstermeden saldırıya devam etmek anlamındadır. Nitekim daha önce sabrın lügat anlamları başlığı altında verdiğimiz bilgilerde geçtiği üzere nefsi hapsetme, sabretme anlamına gelmektedir.

Hâşim b. Abdimenâf 'ın (ö. 524) Hutbesinden:

Hz. Peygamber'in dedelerinden ve Kureyş'in liderlerinden olan Hâşim b. ‘Abdimenâf aynı zamanda, vermiş olduğu öğütlerle insanları güzel işlere teşvik eden iyi bir hatiptir. Hitabelerinde kabilesini birliğe, hayra, güzelliğe çağırmıştır. Kureyş ile Huza’a kabilelerinin aralarında meydana gelen ihtilafı çözmek için irad etmiş olduğu hutbesi meşhurdur. Hutbenin metninden sabırla ilgili kısımları şu şekildedir:

أَيُّهَا النَّاسُ الْحِلْمُ شَرَفٌ وَالصَّبْرُ ظَفَرٌ وَالْمَعْرُوفُ كَنْزٌ وَالْجُودُ سُودٌ وَالْجَهْلُ سَفَةٌ

"Ey İnsanlar! Hoşgörülü olmak (hilim) şereftir, sabır zaferdir, doğruluk hazinedir, iyilik üstünlüktür, cehalet ahlaksızlıktır."

وَالرَّأْسُ الْعَشِيرَةُ يَحْمِلُ أَثْقَالَهَا وَ مَقَامُ الْحَلِيمِ عِظَةٌ لِمَنْ انْتَفَعَ بِهِ

"Kabilenin başı yükü çeker, (hilmin) yumuşak huyluluğun makamı faydalanmasını bilen için bir şereftir."⁵⁰

Hâşim b. Abdimenâf öğütlerinde hilim sahibi olmanın, sabır sahibi olmanın bir insan için şeref ve onur olduğuna temas etmektedir. Hilim kavramının aynı zamanda sabır anlamına geldiği bilinmektedir. Nitekim sabrın yakın ve zıt anlamları bölümünde de bu hususa temas edilmiştir. Sabrın yakın ve zıt anlamları içerisinde değindiğimiz gibi hilim her durumda, özellikle de öfkeli iken beklemek, öfkenin ateşi söndükten sonra akıllıca hareket etmek, bir bakıma kendini tutmak, beklemek, nefesine sahip olmak anlamlarında bir çeşit sabırdır. Şeytanın bu kadar güçlü olduğu, senin en zayıf anlarından olan öfkenin aciziyeti esnasında kendini tutmak elbette ki hem şereftir, hem onurdur, hem de zaferdir. Hiç başka bir şey olmasa nefse galip gelme sadedinde bir zaferdir. Dünyevi katkısını bir kenara atsak bile uhrevî kazancı başlı başına bir zaferdir. Burada geçen sabır kavramı hem kendini tutma, öfkeyi kontrol etme ve sabrın bütün anlamlarını kapsayan genel bir mana olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁵⁰ Muhammed Abdül'l Mün'im el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fî'l-Asri'l-Câhili*, Dâru'l-Cil Yay., C. I, Beyrut, 1992, s. 176; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, s. 75 -76.

Yukarıda zikredilen örneklere baktığımızda hem şiirlerde hem de hitabelerde sabrın kelime anlamına uygun kullanımlar olduğunu görüyoruz. Belki de sabrın sözlük anlamını belirleyen bu tür kullanımlar demek daha doğru olacaktır.

2.2.2. Savaşta Direnme, Yılmama

Bir insan içine sabrın en çok lazım olduğu alanlardan biri belki de birincisi düşmanla karşılaşıldığı andır. Zira savaşın kaderini ya da zaferin kazanılıp kazanılmayacağını belirleyen savaşçıların harp meydanındaki bu tür tavırlarına bağlıdır. Bu bağlamda sabır zaferin anahtarıdır da diyebiliriz. Böyle bir durumu ifade eden Antere bir beytinde kabilesiyle ilgili şöyle demektedir:

قَلَمْ أَرَّ حَيًّا صَابِرًا مِثْلَ صَبْرِنَا
وَلَا كَافِحًا مِثْلَ الَّذِينَ نَكَا

"Bizim sabrımız (zafer beklememiz) gibi sebat gösteren bir kabile görmedim; Bizim mücadele edip çarpıştığımız kimse gibileriyle de çarpışmadılar."

Müsâbere, düşmanlara karşı birlikte sabır ve sebat göstermek anlamındadır. Bu beyitte de düşmanla savaşırken yılmamanın, ısrarcı olmanın, pes etmeden mücadeleye devam etmenin önemine vurgu yapılmaktadır. Antere'nin, "Bizim sabrettiğimiz gibi sebat gösterenler" sözü, savaş esnasında düşmana karşı sebat gösterip herhangi bir korkaklık ve gevşeklik izhar etmeyenler demektir.⁵¹ Burada Antere bize Arap toplumunun cesaretine, sabır ve direnç göstermelerine vurgu yaparak aynı zamanda fahr (övünme) anlayışlarının bir örneğini sergilemektedir.

2.2.3. Cesaret, Atılman Olma

Cahiliye dönemi şair ve hatiplerinin sabır kavramına, daha önce yakın ve zıt anlamlar içerisinde değinmiş olduğumuz şecaat, cesaret, atılmanlık gibi anlamlarda da kullanmışlardır. Örneğin Âtike binti Zeyd ölen kocasına ağıt yakarken onu şu vasıfları ile övmektedir:

فَلَيْلَهُ عَيْنًا مَنْ رَأَى مِثْلَهُ أَكْرَّ وَأَحْمَى فِي الْهَيَاجِ وَأَصْبَرَ
إِذَا شَرَعَتْ فِيهِ الْأَسِنَّةُ خَاضَهَا إِلَى الْمَوْتِ حَتَّى يَبْثُرَكَ الْمَوْتُ أَحْمَرَ

"Yemin ederim ki hiçbir göz ondan daha cesur, daha sabırlı birisini

⁵¹ Kurtubî, *El-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'an*, IV, s. 537; Ebu Bekr Asım bin el-Eyyûb el-Batalyevsî, *Şerhu Eş'aru's-Şuarâi's-Sitteti'l-Cahiliyye*, thk. Nâsîf Süleyman el-Avvâd, C. II, İslâmî Neşriyat, Beyrut, 2008, s. 159; Batalyevsî, *Şerhu Eş'aru's-Şuarâi's-Sitteti'l-Cahiliyye*, II, s. 346.

görmemiştir. Mızrağını eline aldığı zaman korkusuzca ölüme atılır ve sonuna kadar savaşırdı."⁵²

Âtike binti Zeyd isimli kadın, kocasını cesaretinden dolayı överken onun cesaretini aynı zamanda sabırlı olmasıyla da nitelendirerek pekiştiriyor. Hatta o kocasının arkasından ağıt yakarken dahi onun cesaretinden ve sabrından bahsediyor. Bu ifadelerde Atike'nin sabrı harp esnasındaki şecaat, atılganlık ve korkusuzluk anlamında kullandığını görüyoruz.

Bir başka beyitte savaş meydanındaki cesaret, atılganlık ve korkusuzluğundan dolayı kısırağın sabırlı olmakla hatta "çok sabredenlerin anası" gibi bir vasıfla nitelendirildiğini görüyoruz:

نُدَافِعُ النَّاسَ عَنَّا حِينَ نَرْكَبُهَا مِنْ الْمَظَالِمِ تُدْعَى أُمُّ صَبَّارٍ

"Ona (kısırağa) bindiğimizde bizi bütün insanlardan ve zulümlerden korur ki 'ümmü sabbâr' diye çağırılır."⁵³

Beyitte zikredilen kısırağın çok savaşçı bir hayvan olduğuna işaret edilerek onun bu özelliği ile düşman olan insanlardan ve zulümlerden, zulüm meydanlarından sahibini koruyan asil bir yapıya sahip olduğu dile getiriliyor. Aynı zamanda bu hayvana 'ümmü sabbâr' ifadesi ile 'çok sabredenlerin anası' deniliyor. Yani mübalağa ile asıl sabrın savaşta gösterilen cesarete ve yararlılık olduğuna işaret edilmek isteniyor.

Yine bir savaş meydanında şair Antera'nın sabra dair bir ifadesi olduğunu görüyoruz. Anlatıldığına göre Antera, Husayn b. Damdam el-Muriy'e saldırıp onu mızrağıyla atından düşürdü ve düşman saflarına daldı. Husayn atına bindi ve arkadaşlarıyla Antera'nın üzerine hep birlikte saldırma kararı aldılar. Antera iki ordu arasından geçerken saldırdılar ve Husayn mızrağıyla Antera'ya vurdu, gözünü çıkardığına ve böylece kendilerine saldırmasını engellediklerine kanaat getirdi. Dureyd b. Damdam hamle yapıp Antera'nın amcası Muaviye b. Şeddad'ı öldürdü. Bunun üzerine Kays atıyla hamle yapıp Dureyd b. Damdam'ı bir darbeye yere indirdi. Antera yüzünün kanını sildikten sonra Husayn'ın üzerine koştu. Husayn onu görünce geri dönüp kardeşi Dureyd'i bırakarak kaçtıysa da Antera yetişip Dureyd'i mızrağıyla atın eğerine çiviledikten sonra Husayn'ın üzerine aşağıdaki beyitleri

⁵² Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b.el-Hasen el- Marzûgî el-İsfahânî, *Şerhu Divanu Hamase*, C. I, Dâru'ı-Kütübül-İlmiyye, Beyrut, t.y., s. 399.

⁵³ Batalyevsi, *Şerhu'l-Eşâri's-Sitteti'l-Cahiliyye*, I, s.299.

söyleyerek hamle yaptı.⁵⁴

اصْبِرْ حُصَيْنُ لِمَنْ تَرَكْتَ بِوَجْهِهِ أَتَرَا فَإِنِّي لَا أَخَالِكَ تَصْبِرُ

"Sabret (korkup kaçma, cesur ol!) Husayn! Sen kimin yüzünde iz bıraktın? Ben senin sabreden (cesur) olduğunu sanmıyorum."⁵⁵

Burada sadece sabır geçen beyti aldık. Sabır kavramı burada savaşta çarpışma hususunda yılgınlık göstermeyen kahraman manasında ele alınmış. Nitekim diğer beyitlerdeki örneklerde de gördüğümüz gibi burada da şecaat, cesaret anlamında kullanıma örnek görmekteyiz.

Cahiliye dönemi hatiplerinden Eksem b. Sayfî'nin (ö.612) Kisra'nın Huzurunda okuduğu hutbede Arab'ın sabır kavramı ile de ifade edilen cesareten ne anladığını ortaya koyduğunu görüyoruz:

وَالْعُزُّ مِفْتَاحُ الْفَقْرِ

"Acizlik fakirliğin anahtarıdır."

Her kim ki acizlik gösterip, gücüm kuvvetim yok, yapmaya güç yetiremiyorum diyorsa o kişi kendi eliyle fakirliğin kapısını açmış demektir. Hatip, burada Arapların atılgan olduklarını ve sahip oldukları cesaret, güç ve kuvvetle düşmanlarına meydan okuduklarını da ima etmeye çalışmaktadır.⁵⁶ Aynı şekilde şair Tarafa b. El-Abd ise muallakasında aciz, zayıf ve korkak olmanın kendisine getireceği durumu ifade ederken şöyle söylemektedir:

فَلَوْ كُنْتُ وَغَلًّا فِي الرِّجَالِ لَصَرَنْتِي عَادَةُ ذِي الْأَصْحَابِ وَالْمُتَوَجِّدِ

"Eğer ben erkekler arasında zayıf birisi olsaydım, yanında yardımcı adamları olan ve olmayan kimsenin düşmanlığından bana mutlaka bir zarar gelirdi."⁵⁷

Tarafa bu beyitte kendi şecaati ve yiğitliğinden ötürü düşmanlarından zarar görmediğini ifade ediyor. Arap toplumlarında kabileler arası savaş ve yağmalama çok olması münasebetiyle daima tedbirli, cesaretli, saldırılara hazır pozisyonda olmaları gerekiyordu. Canlı, diri, yiğit, güçlü olma çabası da bir mücadeleyi gerektirdiğinden bu durum sabrın şecaat kavramı ile ifadesinin tezahürüne bir örnek teşkil etmektedir. Düşmana da bu şekilde korku salmak gerekiyordu. Düşmanla çarpışmaya daima hazır olabilme mücadelesi Arap toplumunun hayat tarzı haline

⁵⁴ Yusuf b. Süleyman b. İsa eş-Şentemerî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, Kahire, 1963, s. 176; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, s.75 -76.

⁵⁵ Batalyevsi, *Şerhu'l-Eşari's-Sitteti'l-Cahiliyye*, II, s. 369.

⁵⁶ İbn Abd Rabbihî, *el-'Ikdu'l-Ferîd*, I, s. 290-291; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, s. 56.

⁵⁷ Nurettin Ceviz, *Yedi Askı*, s. 50.

geliyor ve bu da tabii olarak kasîde, şiir ve hitabelerine yansiyordu.

وَلَكِنْ نَفَى عَنِّي الرَّجَالَ جَرَّاءَتِي عَلَيْهِمْ وَإِقْدَامِي وَصِدْقِي وَمَخْتِدِّي

"Fakat benim kendilerine karşı cesaretim, savaştaki sabrım, doğruluğum ve asaletim yiğitleri benden korkutup uzaklaştırmıştır."⁵⁸

Tarafe savaştaki sabrından cür'et kavramını kullanarak, cesaretini ifade eder tarzda bahsederek düşmanla çarpışmadaki kararlılığından, yılmamasından, bıkip usanmamasından dem vuruyor ki bu da bir çeşit tahammül, direnme sadedinde bir sabır demek idi. Diğer şairlerde gördüğümüz gibi Tarafe'de de övünmenin şiirindeki ifadesine yansıdığına şahit olmaktadır.

2.2.4. Tahammül Etme, Dayanma

Sabrın kullanıldığı anlam sahalarından biri de insanın çeşitli zorluk, sıkıntı ve keder hallerine tahammül, katlanma ve dayanma gücünü ifade etmektir. Bunun hem şiir hem de mesellerde örneklerini görmekteyiz. Bazı örneklerde sabrın zıddıyla yani sabırsızlıkla (cezi') birlikte kullanıldığını görüyoruz.⁵⁹ Bazı şiir örnekleri:

هِنْدَ بِنَ سَلْمَى فَلَا يَهْنَأُ لَكَ الظَّفَرُ

فَإِنْ جَزَّ عَنَّا، فَإِنَّ الشَّرَّ أَجَزَّ عَنَّا ؛ وَإِنْ صَبَرْنَا، فَإِنَّا مَعَشَرٌ صَبِيرٌ

"Ey Hind b. Selma! Zaferinin mutluluğunu görme.

Sabırsız davranırsak bil ki, kötülük bizi sabırsız yaptı..."

Şayet sabredersek... Zira biz sabırlı bir topluluğuz."⁶⁰

Başka bir kadın da aynı tepkiyi verirken kocasının kabilesi adına savaşta gösterdiği cesarete istinaden sabretmesinin yani dayanıp tahammül göstermesinin gerektiğini dile getiriyor. Anlaşılmaktadır ki kabilesi için savaşta ölmek de büyük bir onur idi. Bu yüzden ona göre ağlayıp sızlanıp ağıt yakmak anlamsızdı.

أَرَى أُمَّ عَمْرٍو دَمْعُهَا قَدْ تَحَدَّرَا بُكَاءَ عَلَى عَمْرٍو وَ مَا كَانَ أَصْبَرَا

"Amr'ın annesi çok sabırlı olmasına rağmen Amr'dan ayrılması (sebebiyle) gözyaşları sel gibi aktı." ⁶¹

⁵⁸ Nurettin Ceviz, *Yedi Askı*, s. 51.

⁵⁹ Sabır ve cezi' (sabırsızlık, tahammülsüzlük, dayanamamak) kelimeleri Kur'an-ı Kerim'de de birlikte kullanılmıştır. Bkz. "سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجْرُ غَنَّا أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِنْ مَّحِيصٍ" "...Şimdi sızlansak da sabretsek de birdir. Çünkü bizim için sığınacak bir yer yoktur." (İbrahim, 14/21)

⁶⁰ Ebu Zeyd Muhammed Ebi'l Hattâb el-Kuraşî, *Cemheratü'l Eşâri'l Arab Fi'l Câhiliyyeti ve'l-İslam*, Nehdatu Mısır Yay., Kahire, 1981, s. 575.

⁶¹ Batalyevsi, *Şerhu'l-Eşâri's-Sitteti'l-Cahiliyye*, I, s. 124.

Her ne kadar insanoğlu sabretse de, hatta dayanıklılığı ile de tanınsa bile annelik başka bir şeydir. Bir annenin evladını kaybetmesine sabretmesinin çok zor olduğunun şiirsel ifadesi de bu beyitte kendine yer bulmuş. Önceki ifadelerde eşini savaşa teşvik eden kadın burada farklı bir tavır sergiliyor. Aslında fitratını ortaya koyuyor elbette. İnsan için dayanmanın, yutkunmanın, katlanmanın, direnmenin, tahammülün yani sabrın da bir sınırı vardır muhakkak.⁶²

Bu hususa örnek teşkil edecek bazı meseller de vardır. Yeri gelmişken konuya dair birkaç örnek vermek istiyoruz:

صَبْرُ سَاعَةٍ أَطْوَلُ لِلرَّاحَةِ

"Bir anlık sabrın rahatı uzundur."⁶³

Bu meseldeki sabır, herhangi bir sıkıntılı veya zorulu bir durumda bir sürelik sabır göstermenin yani dayanma ya da katlanmanın sonrasında sağlayacağı rahatlığın uzun olacağına işaret edilmektedir.

مَنْ لَمْ يَصْبِرْ عَلَى كَلِمَةٍ سَمِعَ كَلِمَاتٍ

"Bir söze sabredemeyen birçok söz işitir."⁶⁴

Baktığımız zaman bu meselde sabrın kullanıldığı anlam da aynı şekilde katlanma, dayanma, tahammül etme olarak karşımıza çıkmaktadır.

مَنْ أَكَلَ الْقَلَايَا صَبَرَ عَلَى الْبَلَاءِ

"Her kim kızartılmış şeyler yerse belalara sabreder (sıkıntılara katlanır)."⁶⁵

Söz konusu mesel, sabırlı yani sıkıntılara tahammül eden katlanan kimseler için kullanılan mecazi bir ifadedir. Zira kızartılmış şeyler yemek insana bazı hastalıklar, zararlar getirebilir. Bu durumlara dayanan, tahammül eden kimse bela ve sıkıntılara da sabretmeyi yani katlanmayı öğrenir.

Bir başka meselde ise,

صَبْرُكَ عَنْ مَحَارِمِ اللَّهِ أَيْسَرُ مِنْ صَبْرِكَ عَلَى عَذَابِ اللَّهِ

"Allah'ın yasakladıklarına sabretmek O'nun azabına sabretmekten daha kolaydır."⁶⁶ denilmektedir. Bu mesel insanlara Allah'ın haramlarından, yasaklarından uzak durmayı öğütlemektedir. Bunu ifade etmek için de, haram ve yasaklara

⁶² Zira benzer bir durumu Hz. Peygamber baba ve dede olarak yaşamıştır. Oğlu İbrahim ve torunu öldüğünde üzülmesi ve ağlaması ile ilgili rivayet için bkz. Yaşar Kandemir, *Riyazü's-Sâlihîn*, C. I, Erkam Yay., İstanbul, 2001, s. 217.

⁶³ Ebi'l Fadl, Ahmed b. Muhammed el-Meydânî en-Nisâburî, *Mecmau'l Emsâl*, C. I, Dâru'l Marife, Beyrut, t.y., s. 417.

⁶⁴ Meydânî, *Mecmau'l Emsâl*, I, s. 154.

⁶⁵ Meydânî, *Mecmau'l Emsâl*, II, s. 327.

⁶⁶ Meydânî, *Mecmau'l Emsâl*, II, s. 417.

sabretmemenin insanı götüreceği sonuca dayanmanın çok daha zor olduğunu vurgulamaktadır. Zira böyle katlanılması zor bir sonuca düşmektense dünyada iken Allah'ın isteklerini sabırla yerine getirmek daha kolaydır. Bu mesel aynı zamanda Allah'a kullukta sabrı da ifade etmektedir.

2.2.5. Acele Etmeme, Teenni

Sabra yüklenen anlamlardan biri olan acele etmemek, teenni ile hareket etmek manalarının cahiliye dönemi şiir ve hutbelerde de kullanıldığını görüyoruz. Örneğin şair bir beyitte,

تَجَنَّبْ بَنِي حُنَّ فَإِنَّ لِقَاءَهُمْ كَرِيهٌ وَإِنْ لَمْ تَلَقَ إِلَّا بِصَابِرٍ

“Hunlarla (Hun soyu ile) karşı karşıya gelmekten sakın! Zira onlarla karşılaşmak zordur. Şayet (savaşmak için) karşılaşırsan da sabırlı ol.”⁶⁷

Şiirde Hunlarla karşı karşıya gelme gelirsene de acele edip de hemen savaşa girişme, diyor. Yani savaşmamanın bir yolunu bul ya da çok dikkatli ol, temkinli ol, erken davranarak zaaf içine düşme ya da dayanıklı ol denilmek isteniyor.

Eksem b. Sayfî'nin (ö.612) Kisra'nın huzurunda okuduğu bir hutbede,

"خَيْرُ الْأُمُورِ الصَّبْرُ"

"İşlerin en hayırlısı sabırdır." demiştir.

Cahiliye dönemi hatiplerinden olan Eksem b. Sayfî, kavmini sabırlı ve akıllı davranmaya davet etmek için onları yapacağı en iyi sabırlı olmak olduğunu vurgulamaktadır.

Bu hususa birkaç tane de mesellerden örnek verebiliriz. Örneğin bir meselde,

ثَمَرَةُ الصَّبْرِ نَجْحُ الظَّفَرِ

"Sabrın meyvesi zaferin elde edilmesidir."⁶⁸ denilmektedir. Bu mesel bize şayet acele etmeyip sabırla hareket edilirse işin sonunda zafere, başarıya ulaşılacağını ifade etmektedir.

Yine bir başka meselde,

دَوَاءُ الدَّهْرِ الصَّبْرُ عَلَيْهِ

“Zamanın ilacı ona sabretmektir.”⁶⁹ denilmiştir ki, burada sabır, karşılaşılan sıkıntıları, ani ve acele tepkiler vermeden sabırla aşmanın gerekliliğine işaret

⁶⁷ Batalyevsi, *Şerhu'l-Eşâri's-Sitteti'l-Cahiliyye*, I, s. 327.

⁶⁸ Meydânî, *Mecmau'l-Emsâl*, I, s. 154.

⁶⁹ Meydânî, *Mecmau'l-Emsâl*, I, s. 274.

etmektedir. Bu durumu anlatan benzer bir ifade de,

الصَّبْرُ مِفْتَاحُ الْفَرَجِ

"Sabır sıkıntıyı gideren bir anahtardır."⁷⁰ meseline yer almaktadır. Her iki meselde de sıkıntıları gidermek için elinden geleni yaptıktan sonra beklemeyi, gerektiğinde zamana yaymayı ifade etmektedir.

Bir başka misalde,

يَضْرِبُ لِمَنْ ضَجَرَ عِنْدَ آخِرِ أَمْرِهِ وَقَدْ صَبَرَ عَلَى أَوَّلِهِ

İşinin sonunda daralanı misal gösteren, işinin başında sabreder.⁷¹ denilerek, sabır kavramı ile ani, fevri hareket etmemek, düşünerek hareket etmek kastedilmiştir. Böylece sabreden insanın kazançlı olacağını ve sabretmeyip aceleci davrananın akıbetinin pişmanlık olacağını söylemektedir.⁷²

2.2.6. Sebat ve Metanet

Sabır kelimesine yüklenen anlamlardan biri de sebat etme, metanet göstermek ve sağlam bir duruş sergilemektir. Bu anlama gelen bir beyti aşağıda zikredeceğiz. Şair diyor ki:

عَلَيْهَا قَتَى لَمْ تَحْمِلِ الْأَرْضُ مِثْلَهُ أَبْرَ بِمِثَاقٍ وَ أَوْفَى وَ أَصْبَرَ

"Devenin üstünde yeryüzünde benzeri olmayan öyle bir delikanlı var ki o sözünün eri, ahdine sadık ve çok sabırlı biridir."⁷³

Şair şiirinde cahiliye dönemi insanın iyi hasletler olarak zikrettiği sözünün eri olma, yapılan bir anlaşmanın gereklerini yerine getirme ve sabırlı olma gibi hususlarla övgüde bulunuyor. Buradaki sabır genel anlamda metanet ve kararlarında sebat göstermeyi ifade etmektedir.

2.3. KUR'AN-I KERİM'DE SABIR

Sabır kavramı farklı alanlarda farklı farklı anlamlarda kullanılabildiği gibi Kur'an'da da farklı anlama gelen formlarda kullanıldığına şahit olmaktayız.

⁷⁰ Meydânî, *Mecmau'l-Emsâl*, I, s. 417.

⁷¹ Meydânî, *Mecmau'l-Emsâl*, I, s. 160.

⁷² İbn Abdi Rabbihî, *el-İkdu'l-Ferîd*, I, s. 290-291; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu-Hutabi'l-'Arab*, I, s. 56.

⁷³ Bataleyevsi, *Şerhu'l-Eşâri's-Sitteti'l-Cahiliyye*, I, s. 118.

Sabır muhtelif ayetlerde isim, fiil ve türevleriyle, 104 farklı yerde geçmesi söz konusu olmuştur.⁷⁴ Bazı kaynaklarda 70, bazılarında 90, bazılarında ise, tekrarları dâhil edilirse 103 yerde geçmektedir. Bu ayetlerden altmış tanesi mekkî ayetlerden, geriye kalan kırk üç tanesi medenî ayetlerden oluşmaktadır. "Sabera" formu ve diğer formlarda bu kavramın geçtiği sure sayısı kırk beştir. Bu surelerden otuz beş tanesi Mekke'de nazil olmuş, diğer on tanesi ise Medine'de nazil olmuştur.⁷⁵

Kur'an-ı Kerim'de sabır kavramı, genellikle Allah'a itaat, namaz, mücadele, cihad ve müslümanların karşılaştıkları zorluk ve sıkıntılarla ilgili ayeti kerimelerde geçmektedir. Ayrıca sabır kavramının namaz, tevekkül, takva, cihad, salih amel ve şükür, gibi anlam bakımından irtibatlı olan kavramlar ile birlikte, içiçe, bağlantılı ve anlam örüntüleri kurarak geçtiklerine şahit olmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de sabır 46 yerde "sabretmek", 13 yerde "sabır", 2 yerde "oruç", 23 yerde "sabırlı-sabırlılar sabredenler", 4 yerde "çok sabreden", 1 yerde "ateşin hararetine uzun müddet göğüs germeleri lüzumundan dolayı amma da dayanıklılar, ya da amma da cüretliler, ya da amma da sabra muhtaçlar!", 1 yerde de "çok sabırlı ol" anlamlarında kullanılmıştır.⁷⁶

Kur'an'da en güzel sabır anlamında "sabr-ı cemil"⁷⁷; ibadetlerin meşakkatlerine tahammül göstermek, ibadetlere aralıksız devam etmek anlamında "istabir"⁷⁸ kavramları da kullanılmıştır.

25 ayette geçen "sâbirû" "sabredin"⁷⁹ emri Müslüman'ın; namaz, oruç, hac, dua, zikir, kıraat, çalışmak, salih ameller işlemek, haramlardan sakınmak ve musibetlere tahammül göstermek konularında sabırlı olmaya yönelik iken; bir ayette geçen "sâbirû" "Ey iman edenler! Sabredin; sebat gösterin; (cihad için) hazırlıklı ve uyanık bulunun ve Allah'tan korkun ki başarıya erişebilesiniz."⁸⁰ emri; düşman ve nefisle mücadeleye aralıksız devam etmeye; sosyal ilişkiler, karşılıklı görevler, temel haklara riayet, sıla-i rahim, amir-memur, işçi-işveren, asker-komutan, öğrenci-

⁷⁴ Çağrı, "Sabır", XXXV, s. 337-339.

⁷⁵ Çanga, *Kur'an Kelimelerinin Anahtarı*, s. 276.

⁷⁶ Çanga, *Kur'an Kelimelerinin Anahtarı*, s. 276.

⁷⁷ Yusuf, 12/18; Me'aric, 70/5.

⁷⁸ Meryem, 19/65; Taha, 20/132; Kamer, 54/27.

⁷⁹ Âl-i İmran, 3/200; Nahl, 16/28.

⁸⁰ Âl-i İmran, 3/200.

öğretmen, karı-koca, çocuklar, anne ve baba ilişkilerinde karşılıklı sabır ve tahammül göstermeye yöneliktir.

Yüce Allah'ın esma-ul hüsnasından biri de çok sabırlı anlamında "sabûr" ismidir.⁸¹ Allah; şirk, küfür, nifak ve isyanları sebebiyle insanları hemen cezalandırmaz, sabreder, tövbe edip hâllerini düzeltmeleri için onlara mühlet ve fırsat verir ve asla aceleci değildir. es-Sabûr, Allah'ın isimlerinden biri olup kötülüğü cezalandırmada acele davranmayıp onu affeden veya erteleyen demektir. Bir bakıma el-Halîm manasına gelir. Ebu İshak dedi ki: "es-Sabûr, Allah'ın sıfatlarından biridir. el-Halîm ise hemen suçun karşılığında cezalandırmayan bilakis onu af yoluna gidendir. Bu mübalağa sigasında gelen bir kelimedir. İkisi arasındaki fark, günahkârın el-Halîm isminde olduğu kadar es-Sabûr isminde affedileceğine emin olamamasıdır."⁸²

2.3.1. Sabır Kavramının Anlamları

Bu başlık altında Kur'an-ı Kerim'de geçen sabır kelimelerinin hangi alanlarda ve hangi anlamlarda kullanıldığını incelemek istiyoruz. Zira el-Vücûh ve'n-Nezâir⁸³ ilminden de bildiğimiz gibi Kur'an'da bir kelime her yerde aynı anlamda kullanılmamaktadır. Aynı şekilde sabır kelimesi de her geçtiği yerde aynı anlama gelmemektedir. Aşağıda bu anlamları ve cahiliye dönemine göre nasıl bir anlama kavuştuğunu tespit etmeye çalışacağız.

Konuya geçmeden önce hemen ifade edelim ki, bazı ayetlerde geçen bir sabır kavramına yapılan yoruma veya bakış açısına göre bazen birkaç farklı anlam yüklenebilir. Özellikle müfessirler zaman zaman bir kelimeye farklı anlamlar verdikleri gibi bazen de bir müfessir aynı kelimeye birden çok anlam verebilmektedir. Bu yüzden bazı durumlarda bir ayetteki sabır kavramı birden çok anlam başlığı altında ifade edilebiliyor. Biz de zaman zaman bir ayeti farklı başlıklar altında örnek olarak zikretmek durumunda kaldık.

⁸¹ Tirmizi, "De'avat", 83.

⁸² Zebîdî, *Tacu'l-Arus*, XII, s. 283; Ebu Hüseyin, *Mu'cemü Mekâyisü'l-Lüğa*, s. 330; Firuzabadi, *Kamusu'l-Muhît*, s. 423.

⁸³ Vücuh, bir kelimenin Kur'an'da farklı anlamlarda kullanılması; nezair ise, farklı kelimelerin aynı anlama gelecek şekilde kullanılması demektir. bkz. Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü*, İFAV Yay., İstanbul, 2016, s. 145-146.

2.3.1.1. Tahammül Etme, Dayanma

Yüce Allah inananlar için bu dünyanın imtihan alanı olduğunu, bu yüzden onların bazen korku, bazen açlık, bazen mal kaybı, bazen can kaybı, bazen de mahsüllerden eksiltme ile deneneceğini bildirmektedir: “*Yemin olsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele.*”⁸⁴

İnananlar bu durumu içselleştirip kabullenmelidirler, çünkü bu Yüce Allah’ın yeryüzünde koyduğu ve Hz. Adem’den beri yürürlükte olan bir kanundur. Aynı şekilde diğer ümmetler de hep sınanmışlardır. Tevhid ehli tarih boyunca bu sınavlara tabi tutulmuş ve bu sıkıntıları yaşayarak hayatlarını devam ettirmişlerdir. Hz. Peygamber de bu sınavların hepsini bizzat yaşamış ve sabrederek ümmetine en güzel örnekliliği teşkil etmiştir. Yine Hz Eyyûb’un mallarını, aile fertlerini kaybetmesi ve ardından sağlığını kaybetmesine karşı tahammül etmesi, dayanması, sızlanmaması bize en güzel örnektir. Habbab b. Eret’in, Suheyb er-Rûmî’nin, Yasir ailesinin çektikleri çileler bu imtihanların en bariz örnekleridir. Bütün bu sıkıntılara düşer olup da tahammül gösterenlerin, acılara Rabbimiz’e olan büyük saygılarından dolayı katlananların elbette ki sonraki nesillere örnek olacakları ve en güzel mirası bırakmış olmaları muhakkaktır.

Yine Allah (cc), Âli İmran Sûresinde mü’minlerin muhakkak sınava tabi tutulacaklarını ifade etmektedir: “*Yemin olsun ki, mallarınızla ve canlarınızla imtihana tabi tutulacaksınız ve sizden önce ehli kitaptan ve müşriklerden elbette çok eza ve cefa verici sözler duyacaksınız. Şayet sabreder ve sorumluluk bilinci ile hareket ederseniz bu yapılacak işlerin en kıymetlisidir.*”⁸⁵

Ayet-i kerimelerdeki anlamı destekleyecek tarzda Hz. Peygamber’in de bazı ifadeleri vardır. Örneğin Ebû Hüreyre’den rivâyet edildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “*Erkek olsun, kadın olsun mü’min, Allah’a günahsız olarak kavuşuncaya kadar kendisinden, çocuklarından, malından belâ eksik olmaz.*”⁸⁶

⁸⁴ Bakara, 2/155.

⁸⁵ Al-İ İmran, 3/186.

⁸⁶ Tirmizi, "Zühd", 57.

Hadiste geçen, “Allah’a kavuşuncaya kadar” ifadesi, “vefat”dan kinâyedir. O halde, ölünceye kadar her müslüman sıkıntı ve musîbetlerle karşılaşacaktır. Buna hazır olmak gerekmektedir. Bu, hayatın tabîî değişmez bir gerçeğidir. İman ehlinin sabırla bu sınavları başarıp sonucu kendi lehine çevirmesi icab etmektedir.

İnsanın, bizzat kendisinin hastalanması, ihtiyaçlarını giderememesi, işsizliği, çocuklarının ölümü, itaatsizliği gibi anne-babaya elem ve üzüntü veren halleri, yangın ve hırsızlık gibi sebeplerle mal ve servetinin bir kısmının veya tamamının telef olması ve benzeri hallerin her müslüman kadın ve erkeğin başına gelebileceği, ancak sabredilmesi halinde, bunların günahlardan arınmaya vesile olacağı bildirilmektedir.

Sabrın tahammül, katlanma gibi anlamlarına en güzel örneklerden biri de Hz. Lokmân’ın kendi adıyla anılan surede oğluna yaptığı şu nasihatte görülmektedir: *“Namazı itina ile kıl, iyi olanı emret, kötü olana karşı koy, başına gelene sabret. İşte bunlar kararlılık gerektiren işlerdir”*⁸⁷ Hz. Lokman oğlundan başına gelecek her türlü sıkıntı ve belalara sabretmesini, tahammül gösterip isyan etmemesini ve bunun çok önemli bir erdem olduğunu vurgulamaktadır. Keza bir başka ayette Cenab-ı Allah, *“Bir de sabır ve namaz ile yardım isteyiniz. Muhakkak ki Allah sabredenlerle beraberdir.”*⁸⁸ buyurmaktadır. Söz konusu ayeti tefsir ederken Zemahşerî bu ifadelerin, “Namaz mükellefiyetinin zorluklarına sabrederek (katlanarak, tahammül göstererek), göklerin kralının huzurunda olduğunun farkında olup namaza tahammül ederek kılmak” anlamına geldiğini söylemektedir. Nitekim bunun bir benzeri olarak, *“Ehline yani ailene ve mü'minlere) namazı emret; kendin de ona sabırla tahammül et.”*⁸⁹ ayetini zikretmiştir. Keza ayetin, “bela ve sıkıntılar karşısında namaz ile Allah’tan yardım dileyip, namaz vakti geldiğinde namaza sığınarak sabredin” anlamında olması da mümkündür. Nakledilen rivayetlerde de Hz. Peygamber’in bir sıkıntıya düştüğü zaman namaza sığındığı ifade edilmektedir. Zemahşerî büyük müfessir İbn Abbâs’ın bir uygulamasını da örnek olarak zikretmektedir. Nakledildiğine göre o bir yolculuk esnasında iken kardeşi Kusem’in vefat haberini almıştır. Bunun üzerine geri dönüp yolun bir kenarına çekilmiş ve ardından iki rekat

⁸⁷ Lokman, 31/17.

⁸⁸ Bakara, 2/45.

⁸⁹ Taha 20/132.

namaz kılmıştır. Namazı esnasında uzunca teşehhüdde bulunmuş, ardından kalkıp bineğine doğru yürürken de "sabır ve namazla yardım dileyiniz" ayetini okumuştur.⁹⁰

İbn Kesîr, "Bir de sabır ve namaz ile yardım isteyiniz..." ayetinin tefsirini yaparken hadis ve sahabi kavli ışığında şu bilgileri aktarır: Süfyan es-Sevrî'nin rivayetine göre Resulüllah, "Oruç sabrın yarısıdır." buyurmuştur. Denilmiştir ki sabırdan maksat, günahlardan kaçınmaktır. Bunun için Allah Teala sabrın yanı sıra ibadetlerin en üstünü olan namazı zikretmiştir.⁹¹

Kur'an-ı Kerim'de sabrın tahammül, katlanma ve dayanma anlamına geldiği birçok ayet vardır. Aşağıda bu hususa örnek olarak bazı ayet mealleri zikredeceğiz:

"O halde (ey Muhammed, onların azab hususunda seni yalanlamalarına sabret.) (Dünyada azabın üzerlerine ineceğine) inanmayanlar asla seni aceleciliğe sürüklemesin, yani kendilerine gelecek azabın çabuklaştırılması hususunda seni gereksiz iş yapmaya itmesinler."⁹² Bu ayet-i kerimede yalanlamalara dayanma, tahammül etme ve katlanma anlamı verilmiştir.

"Ey Muhammed! Eziyet ve yalanlamalarına karşı sabret. Bu buyrukla Allah sabretmesi için nebisini teselli etmektedir. Azim sahipleri, yani çokca sabreden Resullerin sabrettiği gibi (İbrahim'in, Eyyub'un, İshak'ın ve Yakup'un sabrettikleri gibi sen de sabret.)"⁹³ Yani sen de dayan, katlan, tahammül et denilmiştir.

"Bir de üzerine, sahte bir kan bulaştırılmış gömleğini getirdiler. Yakub dedi ki: "Hayır! Nefisleriniz sizi aldatıp böyle bir işe sürükledi. Artık bana düşen, güzel bir sabırdır. Anlattıklarınıza karşı yardımı istenilecek de ancak Allah'tır." Yani ben güzel bir sabırla sabredeceğim, tahammülsüzlük göstermeyeceğim..."⁹⁴ Burada da Hz. Yakub 'Ben sabredeceğim, yani tahammül edeceğim, katlanacağım, Rabbimin hükmünü bekleyeceğim' diyerek sabrın bu anlamlarını ifade etmektedir.

"Ve onların söyledikleri şeylere sabret. Ve güzel bir ayrılış ile onlardan ayrıl." Seni yalanlamalarına ve eziyetlerine katlan. Onlardan güzel bir şekilde

⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, ed. Murat Sülün, C. I, Mega Yay., İstanbul, s. 366-367.

⁹¹ İbn-i Kesîr, *Büyük Kur'an Tefsîri*, çev. Bekir Karlığa, C. II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1984. s. 328.

⁹² Rûm, 30/60. Ayetin yorumu için bkz. Mukatil b. Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, çev. Beşir Eryarsoy, C. III, İşaret Yay., İstanbul, 2006, s. 344.

⁹³ Ahkaf, 46/35. Böyle bir anlam için bkz. Mukatil b. Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, IV, s. 28-29.

⁹⁴ Yusuf, 12/18; Mukatil b. Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, II, s. 276.

uzaklaş.”⁹⁵ Yani hem dil uzatmalarına, sözlerine hem de yalanlamaları yanında yaptıkları eziyetlere dayan ve tahammül göster denilmiştir.

*"Onlar hidâyet karşılığında dalâleti, mağfiret karşılığında azabı satın almışlardır. Onlar ateşe karşı ne kadar sabırlıymış (dayanıklıymış.)"*⁹⁶

Onlar hidâyet karşılığında dalâleti, mağfiret karşılığında azabı satın almışlardır. Kelbî ise, “Onlar, azaba sebep olan Yahudiliği mağfirete vesile olan iman karşılığında satın almışlardır.” demiştir. Yani onlar ateşe karşı ne kadar dayanıklıymış! Ateşe girmelerini sebep olacak amelleri yapma hususunda ne kadar dayanıklı, ne kadar cesurdurlar.⁹⁷ Burada geçen "*Mâ esberahu*" ifadesinin manasının “Ne de cesaretliler” şeklinde ifade edilebileceğini müfessirler ifade etmişlerdir. Yani bu ifadeye cesaret anlamı da verilmiştir. Dolayısıyla Kur'an da bu ayette geçen sabır ifadesine mecazi manada şecaat, cesaret anlamı da verilebilir.⁹⁸

*“Onlar, sabırla Rab’lerinin Vechini (Zat’ını, Zat’a ulaşmayı ve Allah’ın Zat’ını görmeyi) dileyenler ve namazı ikâme edenler, onları rızıklandırıdığımız şeylerden gizli ve açıkça infâk edenlerdir. Ve seyyiâtı, hasenât ile (iyilikle) savan kimselerdir. İşte onlar için, bu dünyanın (güzel bir) âkıbeti (sonucu) vardır.”*⁹⁹ Zemahşerî bu ayetin tefsirinde şu ifadelerle yer vermektedir: “Sabırsızlık göstermeden ve sızlanmadan; çünkü sızlanma, ağlama bu durumda faydasız olup elden çıkanı geri getirmez. Mü'mine düşen, işini Allah katında onu güzelleştirecek bir niyetle yapmasıdır. Aksi halde onunla sevabı hak edemez ve hiç yapmamış gibi olur.”¹⁰⁰

Hız. Musa döneminde de Musa'ya ve Rabbine iman eden Fivun'un sihirbazlarına, “*ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama keseceğim*” diye tehdit edince iman edenler, “*...Biz mutlaka Rabbimize döneceğiz. Sen sırf, Rabbimizin âyetleri bize geldiğinde iman ettiğimiz için bize hınç duyuyorsun. Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır ve müslüman olarak bizim canımızı al*”¹⁰¹ demişlerdir. Zemahşerî, bu ayetteki,

⁹⁵ Müzzemmil, 73/10. Mukatil b. Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, IV, s. 294.

⁹⁶ Bakara, 2/175.

⁹⁷ Bakara, 2/175; Ebu Mansur el-Mâturîdî (ö.m.944.), *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, C. I, Ensar Yay., İstanbul, 2015, s. 346.

⁹⁸ Mukatil b. Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, I, s. 149; Muhammed Ali es-Sabunî, *Safvetü't-Tefâsir*, çev. Sadreddin Gümüş, Nedim Yılmaz, C. I, Ensar Yay., İstanbul, 1990, s. 211

⁹⁹ Ra'd, 13/22.

¹⁰⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, s. 752.

¹⁰¹ Araf, 7/125-126.

"*Efriğ aleynâ sabran*" ifadesinin anlamının, "*Bize Firavun'un tehdit ettiği cezalar karşısında dayanma gücü ver*" şeklinde de olabileceğini belirtmiştir.¹⁰²

Ali İmran suresinin 200. ayette geçen "Musâbere" kavramı hakkında Fahreddîn er-Râzî'nin şu açıklamaları yaptığını görüyoruz: "Kişinin kendisi ile başkası arasında müşterek olan sıkıntılara katlanmaktan ibarettir. Bunun içine aile, komşular ve akrabalarından kötü ahlaklı olanlara tahammül etme, kötülük yapanlardan intikam almamak, başkalarını kendi nefesine tercih etmek, zulmedip haksızlık edenleri affetmesi, iyiyi emretmek kötülüğü nehyetmek de girer. Yine müsâbereye batıl ehline karşı sabredip onların şüphelerini giderme ve cevap vermeye gayret etme ve bu tür şeyleri onların kalplerinden silme çabası da girer. Bu açıdan bakıldığında *اصْبِرُوا* "Sabredin" emrinin, insanın sırf kendisini ilgilendiren hususlara sabrı; *وَصَابِرُوا* "Sabır yarışı yapın" buyruğunun ise, insan ile diğer insanlar arasındaki müşterek her şeye sabrı içine aldığı ifade edilebilir."¹⁰³ Bu izahlar ayetin, aslında insanlar arası ilişkilerde ortaya çıkan her türlü duruma katlanmaya temas ettiği ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda geçen ayetleri ve yapılan yorumları değerlendirdiğimizde diyebiliriz ki, Kur'an'da sabır kelimesinin kullanıldığı temel anlamlardan biri insanın hem zorluk, sıkıntı ve bela gibi durumlara hem de Allah'ın istediği ve nefse zor gelen hususlar ve bazı yasaklara karşı dayanıklı, tahammüllü olmasıdır.

2.3.1.2. Kararlılık, Direnme, Yılmama

Yüce kitabımız Kur'an-ı Kerim'de ibadetlere aralıksız devam etmek anlamında sabır kavramının "*İstabir*" emir kipi kullanılmıştır.¹⁰⁴ Bu ifade tarzı Arapça'da iftial bâbından olup mübalağa için kullanılır. İbadetlere ısrarla devam et anlamındadır. Müslüman'ın namaz, oruç, hac, dua, zikir, kıraat, çalışmak, salih ameller işlemek, haramlardan sakınmak ve musibetlere tahammül göstermesi istenmektedir. Aşağıda bu anlamlara örnek teşkil edecek bazı ayet meallerini örnek olarak zikretmek istiyoruz. Örneğin;

¹⁰² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, s. 1182.

¹⁰³ Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, VII, s. 298-299.

¹⁰⁴ Meryem, 19/65.

Allah (cc) Peygamberine hitaben şöyle buyurmaktadır: “(Allah) Göklerin, yerin ve bu ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbi O'dur (Allah'tır). Öyleyse yalnızca O'na kulluk et ve O'na kullukta devamlı ve sabırlı (kararlı) ol. Hiç, O'nun adıyla anılan (ve O'nun gibi sınırsız ilim, kudret ve merhamet sahibi) başka birisini biliyor musun?”¹⁰⁵

Yine bir başka ayet-i kerimede Cenâb-ı Hak, “Ailene namazı emret ve kendin de sabırla namaza devam et. Biz senden rızık istiyor değiliz. Sana da rızık veren biziz. Mutlu son Allah'a karşı gelmekten sakınanlarındır”¹⁰⁶ buyurmaktadır.

Keza Müslümanın azimli, çalışkan ve sabırlı olmasını tavsiye eden ve böyle olanları öven, “...Çalışanların mükafatı ne güzeldir! Onlar, sabreden ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimselerdir.”¹⁰⁷ ayeti de bu hususa işaret etmektedir.

“Kuşku yok ki, sizden önce kitap verilenlerden (yani, “Muhakkak Allah fakirdir, biz zenginiz” diyenlerden) ve şirk koşanlardan (yani, Arap müşriklerinden) birçok eziyet işiteceksiniz (yani, dilleri ve fiilleri ile size birçok eziyette bulunacaklar). Eğer sabreder yani bu eziyetlere sabreder ve ittika ederseniz, doğrusu şu azmedilmeye değer işlerdendir.”¹⁰⁸

“Sabredenler ve salih amel (nefsi tezkiye edici amel) yapanlar hariç. İşte onlar için mağfiret (günahların sevaba çevrilmesi) ve büyük ecir (mükâfat, bedel) vardır.”¹⁰⁹ İnsana bir rahmet yani sağlık, güvenlik ve bolluk gibi bir nimet versek, sonra onu geri alsak, elinden alınan o nimetin bir benzerinin tekrar kendisine yine verilebileceğini düşünmez, ümitsizliğe düşer. Sabırsız, Allah'ın takdirine teslimiyetsiz ve her şeyin Allah'a ait olduğunu ve O'na dönüleceğini düşünmeksizin Allah'ın lütfunun genişliğinden ümidini keser ve tam bir kötümser nankör haline gelir. Kötülükler, yani beni üzen musibetler başımdan gitti diye düşünür ve şen şakrak, şirret bir şımarık olur. Allah'ın tattırdığı nimetler sebebiyle böbürlenmeye başlar. Şımarıklığı ve böbürlenmesi onu şükretmekten alıkor.¹¹⁰

¹⁰⁵ Meryem, 19/65.

¹⁰⁶ Tâhâ, 20/132.

¹⁰⁷ Ankebût, 29/58-59.

¹⁰⁸ Ali İmran, 3/186. Bu manadaki yorum için bkz. Mukatil b. Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, I, s. 325-326.

¹⁰⁹ Hud, 11/11.

¹¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, s. 368.

“Şu an itibarı ile Allah sizlerden bir zaaf görerek bu oranı hafifletmiş bulunuyor; artık sizden sabırlı yüz kişi olsa, iki yüz kişiyi yenecektir; sizden bin kişi olsa, Allah'ın izniyle iki bin kişiyi mağlup edecektir. Allah sabredenlerle beraberdir.”¹¹¹ Buradaki yaklaşım Müslümanları *"tahrîd"*, yani teşvik ederek azimli, kararlı, ısrarlı olmaya çağırmaktadır. Hatta burada geçen *"harrid"* kelimesini Ahfeş'in *"harris"* olarak okuyarak “hırslandır” anlamını verdiği de dile getirilmektedir.¹¹² Bu ayetten de anlaşılacağı üzere kullukta devamlı olmak, ısrarcı ve hırslı olmak lazımdır. Yılmadan direne direne nefis ve şeytana galip gelme mücadelesi içinde bir hayat ile sabır gösterilmesinin gereğine işaret edilmektedir.

“Ey iman edenler! sabredin, sebat gösterin, ribat yapın ve Allah'tan korkun ki, felah bulasınız.”¹¹³ ayet-i celîlesini Zemahşerî, “Dine ve dini yükümlülüklerle karşı sabredin ve cihatta karşınızdakilerden yani Allah düşmanlarından daha dirençli olun, savaşın zorluklarına karşı direnmede onlara galip gelin; onlardan daha az dirençli ve sebatkâr olmayın. Buradaki daha dirençli olma manasına gelen musâbera kelimesi, ‘sabr’ kökünden gelen özel bir sabır olup (düşman direnci karşısında yılmamak, en az onlar kadar dirençli olmak), daha sıkıntı verici ve daha zor olduğundan sabretme emrinden sonra özellikle zikredilmiştir” şeklinde tefsir etmiştir.¹¹⁴

Aşağıda mealini verdiğimiz Âl-i İmran sûresinin 146. ayetinde Allah Teâlâ, gevşeklik göstermemenin gerektiğini, direnmenin, mücadelede yılmamanın gereğini ifade ederek şöyle buyurmuştur:

“Nice peygamberle birlikte birçok Rabbanî (bilgin)ler savaşa girdiler de Allah yolunda kendilerine isabet eden (güçlük ve mihnet)den dolayı ne gevşeklik gösterdiler ne boyun eğdiler. Allah, sabredenleri sever.”¹¹⁵

Keza benzer anlamı ifade eden bir ayet-i kerime de Enfal suresinde gelmiştir. “Ey iman edenler! Bir bölükle karşılaşırsanız sebat edin ve Allah'ı çok anın ki başarıya ulaşasınız. Allah'a ve Peygamber'ine itaat edin; çekişmeyin, yoksa korkar başarısızlığa düşersiniz ve kuvvetiniz gider. Sabredin, doğrusu Allah sabredenlerle beraberdir. Yurtlarından şımararak, insanlara gösteriş yaparak çıkan ve Allah

¹¹¹ Enfal, 8/66.

¹¹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, s. 1170.

¹¹³ Âli İmran, 3/200.

¹¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, s. 1182.

¹¹⁵ Âli İmran, 3/146.

yolundan men edenler gibi olmayın”¹¹⁶ ayeti, düşmanla karşılaşıldığında sabredilmesi, direnilmesi, acılara dayanmayı, katlanmayı istemekte ve Rabbimizin sabredenlerle beraber olduğunu bildirmektedir.

Verilen ayet mealleri ile müfessirlerin yaptıkları yorumları dikkate aldığımızda sabır kavramının Kur’an’da kullanıldığı temel anlamlardan birinin de azimli ve kararlı olmak, zorlu mücadelelerde direnme ve yılmamak olduğunu söyleyebiliriz.

2.3.1.3. Acele Etmeme, Teenni

Allah (c.c.), bütün peygamberlere tavsiye ettiği gibi Hz. Muhammed’e de sabrı tavsiye etmiştir. Zira tebliğde sabır, tebliğcinin işini kolaylaştırır. Tebliğci acele etmez; sabır ve sebat gösterir. Eziyetlere ve kendisine yapılan hakaretlere aldırılmaz, nefsi davranmaz. Davetçi kendisine yapılan kötülöklere hep iyilikle karşılık verir. Her türlü ezâyâ, yalanlanmaya, dövölmeye karşı Allah için sabreder. Asla Allah’ın azabının aceleyle gelmesini istemezler.

Kur’an’da özellikle tebliğ yolunda sabır gösterilmesi yani uzun sürse de acele edilmeden tebliğde devam edilmesi, muhatapların eziyet ve yalanlamaları karşısında sızlanmadan ısrarla ve daha fazla gayretle çalışılması istenmektedir. Ta ki Allah’ın hükmü gelinceye kadar bu hal üzere bulunulmalıdır. Örneğin Cenab-ı Hak buyuruyor ki:

*“Sen sana gönderilenlere uy ve Allah hükmünü verinceye kadar sabret. O, hükmedenlerin en hayırlısıdır.”*¹¹⁷

*“Onların sözlerine karşı sabret ve onlardan güzel bir ayrılış biçimiyle (düşünce ve eylem bakımından köklü bir tutum) uzaklaş.”*¹¹⁸

*“O halde (ey Muhammed, onların azab hususunda seni yalanlamalarına sabret.) (Dünyada azabın üzerlerine ineceğine) inanmayanlar asla seni aceleciliğe sürüklemesin, yani kendilerine gelecek azabın çabuklaştırılması hususunda seni gereksiz iş yapmaya itmesinler.)”*¹¹⁹

¹¹⁶ Enfâl, 8/45-47.

¹¹⁷ Yunus, 10/109.

¹¹⁸ Müzzemmil, 72/10.

¹¹⁹ Rûm, 30/60. Ayetin bu manadaki yorumu için bkz. Mukatil b. Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, III, s. 344.

“(O), Semvâât ve arzın yaratıklarından ve o ikisi arasındakilerin Rabbidir. O halde O'na ibadet et, yani O'nu tevhid et ve O'nun ibadetinde sebatla sabret, yani Allah'ı tevhid üzere sabret. Emrim gelinceye kadar acele etme...”¹²⁰

Allah (cc) Hz. Muhammed ve diğer peygamberlerinin şahsında Allah'ın dininin yüceltilmesi için çalışan Allah davetçilerinin hepsine bu ayetlerle açık ve seçik bir şekilde mesaj vermektedir. Hz. Nuh'un 950 yıllık tebliği bu konudaki etkili örneklerden biridir. Hz. Nuh'un 950 yıl tebliğ mücadelesinde azimle çalışması, beklemesi, Rabbimize sızlanmadan vazifesine devam etmesi, acele etmemesi de bize sabırda böyle bir anlamın da var olduğunu ortaya koymaktadır. Hatta Cenab-ı Hak, bu konuda gösterilecek en ufak bir sabırsızlığı yani aceleciliği, “*Artık rabbinin hükmüne [yani, gelip seni bulacak olan hükmüne kadar] (eziyetlere) sabret ve o balık sahibi gibi olma (yani, Ninova halkından Yunus b. Metta (a.s) gibi olma! Yunus'un sabır göstermeyip bıkip usandığı gibi sen de usanma, Yunus'un acele ettiği gibi sen acelecilik etme, Yunus'un kızıp öfkelendiği gibi sen de kızıp öfkelenme). (Aksi takdirde Yunus'un cezalandırıldığı gibi sen de cezalandırılırsın.) Hani o (balığın karnında iken) gamla dolu nida etmişti (yani, 'Senden başka bir ilah yoktur. Seni tenzih ederim. Gerçekten ben zalimlerden oldum.'*”¹²¹ diyerek redetmektedir.

Özellikle tebliğ ve irşad süreci içerisinde muhatapların karşı koymaları, yalanlamaları hatta hakaret ve eziyetleri karşısında asla yılgınlık göstermemek, acele ile her şeyin olacağını beklememek gerekir. Tebliğ süreci çok uzun da sürebilir. Bu süreç içerisinde sabırla yani teenni ile acele etmeden ve asla vaz geçmeden devam etmek gerekir. Kur'an'da bu hususlardan bahseden ayetlerdeki sabır kavramının genel olarak bu noktaya işaret ettiğini görüyoruz.

2.3.1.4. Sebat Etme, Süreklilik

Allah Teâlâ bazı ayetlerde özellikle kulluk hali üzere sabit kalmayı ve bu konuda sürekliliği ister. Söz konusu durum da sabırlı olmakla izah edilmektedir. Aşağıda meallerini verdiğimiz ayetlerde de bunun açık örneklerini görmekteyiz.

¹²⁰ Meryem, 19/65.

¹²¹ Kalem, 68/48. Bkz. Mukatil b. Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, IV, s. 264

"Artık sen, sana tövbe ederek, tâbî olanlarla birlikte emrolunduğun gibi istikamet üzere ol. Ve azgınlık yapmayın (aşırı gitmeyin). Muhakkak ki O, yaptıklarınızı görendir."¹²²

"Sabret! İhsan üzere hareket edenlerin mükafatını Alah zayi etmez."¹²³ Sana emrettiğim şeyleri ifa etmek ve yasakladıklarından sakınmak hususunda sabret. Zira bunların hiçbirisi sabır olmadan tam anlamıyla gerçekleşmez. 'İhsan üzere hareket edenlerin mükafatını Allah zayi etmez' ifadesi; doğruluk, dürütlük, namazları hakkıyla kılma, azgın ve zulmedenlere meyletmeme sabır ve diğer güzellikleri kapsayacak şekilde gelmiştir.¹²⁴ Buradaki yaklaşım ve ifadelerden dinde istikamet üzere olma, sabit kalma anlamı ifade edilmiş olmaktadır. İnsanın şeytan ve nefsin zorlaması, isyana teşvik etmesine rağmen din üzere sabit kadem olması beklenmektedir.

"Semâvât ve arzın yaratıklardan ve o ikisi arasındakilerin Rabbi. O halde O'na ibadet et, yani O'nu tevhid et ve O'nun ibadetinde sebatla sabret, yani Allah'ı tevhid üzere sabret. Emrim gelinceye kadar acele etme..."¹²⁵ Yani kulluk vazifesini icra etmede devamlı ol, yılgınlık gösterme, sebat et, denilmektedir.¹²⁶

Zikrettiğimiz ayet-i kerimelerde kullanılan sabır kavramı özellikle kulluk hali üzere sebat etmeyi ve bu hali devamlı, sürekli bir şekle dönüştürmeyi istemektedir. Zira sabrın sebat anlamı akla ilk gelen ve de en çok kullanılan anlamlarından biridir. Kur'an'da da bu anlamda kullanılmıştır.

2.3.1.5. Nefsine Hakim Olma

Nefse hakim olma özellikle insanın nefsanî arzuları söz konusu olduğunda dile getirilmektedir. Bu tür arzuların en güçlü olanlarından biri de cinsel arzulardır. İslam ise, insanın yaratılışındaki cinsel şehvete olan ihtiyacını dikkate alarak nikahı meşrû kılmış ve Müslümana hayalî ve iffetli olmayı emretmiştir. Rasulüllah da orucun şehveti kıracağını belirterek gençlerden evlenmeye gücü yetmeyenlere oruç

¹²² Hud, 11/112.

¹²³ Hud, 11/115.

¹²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, s. 498.

¹²⁵ Meryem, 19/65.

¹²⁶ Mukatil b. Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, II, s. 539.

tutmalarını tavsiye etmiştir. “Evlenmeye güçleri yetmeyenler de Allah kendilerini lütfuyla zengin edinceye kadar iffetlerini korusunlar...”¹²⁷ ayeti kerimesi de iffeti korumanın bir farz olduğunu ortaya koymaktadır.

Kur'an'da anlatılan iffet örneğinin en güzelini Hz. Yusuf, Aziz'in karısı Züleyha'nın cinselliğe davetine karşı sergilemiştir. "Ben nefsimi güvenmem çünkü nefis kötülüğü emreder"¹²⁸ diyerek bu ahlaksız teklifi reddetmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de sabrın nefse hakim olma, kendini tutma anlamında kullanıldığı ayet-i kerimlerden biri Nisa suresi 25. ayetidir. “Ve içinizden kimin, mü'min ve hür kadınlarla nikâh yapmaya (evlenmeye) gücü yetmezse, o zaman ellerinizin altında bulunan genç mü'min cariyelerinizden (alıp) evlensin. Allah sizin îmânınızı daha iyi bilir. Siz birbirinizdensiniz (aynı soydan gelmesiniz). Öyle ise iffetli yaşamaları, zina etmemeleri ve gizli dost tutmamaları şartıyla sahiplerinin izniyle mehirlerini marufla (örf ve adete uygun olarak) vererek onları nikâhlayın. Fakat, evli olduğu halde fuhuş yaparlarsa o taktirde hür kadınlara uygulanan azabın (cezanın) yarısı kendilerine uygulanır. İşte bu (cariye ile nikâhlanma izni) içinizden (zina etme) sıkıntısına düşmekten korkanlar içindir. Ve sabretmeniz sizin için daha hayırlıdır. Ve Allah Gafur'dur, Rahîm'dir.”¹²⁹ Eğer sabrederseniz, yani cariyelerle evlenmeyip sabrederseniz sizin için daha hayırlıdır.¹³⁰ Bu ayeti kerimede de sabır kavramı insanın kendini tutması, nefsine sahip çıkması anlamında kullanılmıştır.

İnsanın nefsine hakim olmasının gerektiği en önemli durumlardan biri de öfke halindeki durumudur. Zira insan öfke ile hareket ettiğinde istemediği sonuçlarla karşılaşabilir. Aşağıdaki ayet de böylesi bir durumda sabretmeyi yani nefsine hakim olmayı tavsiye etmektedir. “Cezalandırarak olursanız sadece, sadece cezalandırıldığınız kadarı ile cezalandırın. Ama sabrederseniz, sabredenler için elbette bu daha hayırlıdır. Sabret! Senin sabrın tamamen Allah'ın sayesinde. Onların yaptıklarına üzülme...Kurdukları tuzaklardan dolayı için daralmasın. Allah müttakilerle ve ihsan üzere hareket edenlerle beraberdir.”¹³¹ Buradaki ifade eğer size öldürme vb. ile bir kötülük yapılırsa, misliyle mukabelede bulunun, fazladan bir

¹²⁷ Nûr, 24/33.

¹²⁸ Yusuf, 12/53.

¹²⁹ Nisa, 4/25.

¹³⁰ Mukatil b. Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, I, s. 351.

¹³¹ Nahl, 16/126-128.

şey yapmayın anlamındadır. Burada sabredenler ifadesi konularak onların müsle yapmamaları hususunu dile getirmektedir. Yani Müslüman kendisine yapılan bir yanlışa, kötülüğe, zulme karşı mislinden fazlasıyla karşılık vermesi doğru olmadığı gibi affetmesinin daha doğru olacağı belirtilmiştir.¹³² Bu ayetlerde sabır kelimesi, kendine sahip olmak, iradeyi Allah'ın sınırları, ölçüleri dahilinde hareket ettirmek anlamında kullanılmıştır.

Keza sabrın öfkeyi kontrol etme ve nefse hakim olma anlamında kullanıldığını şu ayetleri de örnek olarak zikredebiriz: *“Zulme uğradıktan sonra, kendini savunup hakkını alan kimseye (ceza vermek için) bir yol yoktur. Ceza yolu ancak insanlara zulmedenler ve yeryüzünde haksız yere taşkınlık edenler içindir. İşte onlar için elem dolu bir azap vardır. Her kim de sabreder ve bağışlarsa, işte bu elbette azmedilecek işlerdendir.”*¹³³

*“İyilikle kötülük bir değildir. Sen (kötülüğü) en güzel bir şekilde önle. O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki candan bir dost olur. Buna (bu güzel davranışa) ancak sabredenler kavuşturulur; buna ancak (hayırdan) büyük nasibi olan kimse kavuşturulur.”*¹³⁴

Daha önce sabrın yakın anlamlarında da geçtiği üzere hilim cahiliye döneminde sabır anlamında kullanılmıştır. Hilim öfkeyi kontrol edip kendine sahip çıkarak öfkenin aklını devre dışı bırakmasına mücadele etmeden yumuşak davranabilmektir. Bu ayetlerden ve tefsirlerinden de anlıyoruz ki sabır sinirine hakim olmak anlamına da gelebilmektedir. Zira sabrın lügat anlamında geçen “tutma, engelleme, hapsetme” durumunun en iyi ifade şekli olarak nefsinin tutma, onu hapsetme yani engellemeyi söyleyebiliriz. Ayetlerde de sözlük anlamına paralel olarak bu anlamda kullanıldığını görüyoruz.

2.3.1.6. Allah'ın Hükmüne Rıza

Sabır kavramının aşağıda meallerini verdiğimiz ayetlerde Allah'ın hükmüne razı olma' anlamlarında kullanıldığını görüyoruz:

¹³² Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, s. 1056.

¹³³ Şûra, 42/41-43.

¹³⁴ Fussilet, 41/34-35. Ayetin bu manadaki yorumu için bkz. Mukatil b. Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, III, s. 577.

*“Sana vahyedilene uy ve Allah hükmedinceye kadar sabret. O hükmedenlerin en hayırlısıdır.”*¹³⁵ Yani itaati sürdürmek ve masiyetten uzak kalmaya devam etmek suretiyle sabret. İbn Abbas, söz konusu ayeti kerime nazil olunca Hz. Peygamber’in Ensarı toplayarak onlara şöyle dediğini aktarır: “Hiç şüphesiz siz benden sonra başkalarının sizlere tercih edildiğini göreceksiniz. Havz etrafında benimle karşılaşacağınız vakte kadar sabrediniz.”¹³⁶ Burada Allah’ın verdiği hükme rıza, emirlerine itaat, sadece Allah’a kulluğa devam etme ve günahlardan uzak kalma mücadelesini sürdürme istenilmektedir. Yani sabır kavramının 'Allah'ın hükmüne razı olma' anlamının da bu ayette mevcut olduğuna şahit olmaktadır.

*“O hâlde, Rabbinin hükmüne sabret. Onlardan hiçbir günahkâra ve hiçbir nanköre itaat etme. Onlardan hiçbir günahkara ve nanköre boyun eğme.”*¹³⁷ Savaş hususundaki iznin geciktirilmesi hususundaki Rabbinin hükmüne katlan, sabret. Ya da Allah'a itaat ve ibadetler hususunda; tebliği yerine getirirken karşılaştığın zorluklara katlan, kısacası Rabbinin bütün hükümlerine sabret (razı ol).¹³⁸

*“Sen Rabbinin hükmüne (rıza ile) sabret. Çünkü muhakkak sen, bizim inayetimiz altındasın. Kalkacağın zaman da, Rabbin hamd ile tesbih ve tenzih et.”*¹³⁹ Yani “Başka bir şeyden dolayı değil, sana verilen bu hükümden dolayı sabret.”¹⁴⁰

Zikrettiğimiz ayet meallerini ve müfessir yorumlarını dikkate aldığımızda Kur'an-ı Kerim’de sabır kavramının Allah’ın hükmüne bir başka deyişle kadere rıza gösterme anlamında da kullanıldığını söyleyebiliriz. Bu ayetlerde bir bakıma “Cenab-ı Hak’ın hükmünden dolayı sabret, o hükme rıza göster, boyun eğ” denilmek istenmiştir.

2.3.1.7. Vakâr ve Metanet

Sabır kavramının yakın ve zıt anlamları bölümünde vakar ve metanet anlamlarının açıklamalarında geçtiği üzere sabır kavramı vakar anlamına da gelmektedir. Nitekim Kur'an’da da vakar ve metanet anlamlarında kullanılmıştır.

¹³⁵ Yunus, 10/109.

¹³⁶ Kurtubî, *el-Camiu li Ahkami'l-Kur'an*, VIII, s. 598.

¹³⁷ İnsan, 76/24.

¹³⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXII, s. 358.

¹³⁹ Tur, 52/48.

¹⁴⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XX, s. 469.

"Hor görülüp ezilmekte olan kavmi (İsrailoğullarını), toprağına bolluk ve bereket verdiğimiz yerin doğu ve batı taraflarına mirasçı kıldık. Rabbinin İsrailoğullarına verdiği güzel söz, onların sabretmeleri karşılığında gerçekleşti. Firavun ve kavminin yaptıklarını ve (özenle kurup) yükselttiklerini yerle bir ettik."¹⁴¹ Hasan-ı Basrî'nin, "Sabırsızlık gösterip feryad edenin nasıl böyle yaptığına şaşarım! Bu zat, Yüce Allah'ın şu sözünü duymamış mıdır?!" deyip, bu ayeti okuduğu nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî'nin sözündeki 'haffe' kelimesi, sabırsızlık gösterip feryadü figan etmek, sabır ehli kimselerin vakar ve metanetini göstermemek demektir.¹⁴² Hasa Basri buradaki sabı kavramına metanet ve vakar anlamını yüklediğini görüyoruz.

2.3.1.8. Ümitsiz ve Karamsar Olmama

Zemahşeri'nin Hud suresindeki, "Sabredenler ve salih amel (nefsi tezkiye edici amel) yapanlar hariç. İşte onlar için mağfiret (günahların sevaba çevrilmesi) ve büyük ecir (mükâfat, bedel) vardır."¹⁴³ ayetindeki sabırlı olmayı ümitsizliğe ve karamsarlığa düşmeme olarak yorumladığını görüyoruz. Ona göre Allah bu ayet-i kerimede şunları söylemektedir. "İnsana bir rahmet yani sağlık, güvenlik ve bolluk gibi bir nimet versek, sonra onu geri alsak, elinden alınan o nimetin bir benzerinin tekrar kendisine yine verilebileceğini düşünmez, ümitsizliğe düşer. Sabırsız, Allah'ın takdirine teslimiyetsiz ve her şeyin Allah'a ait olduğunu ve O'na döneceğini düşünmeksizin Allah'ın lütfunun genişliğinden ümidini keser ve tam bir kötümser nankör haline gelir. Kötülükler, yani beni üzen musibetler başımdan gitti diye düşünür ve şen şakrak, şirret bir şımarık olur. Allah'ın tattırdığı nimetler sebebiyle böbürlenmeye başlar. Şımarıklığı ve böbürlenmesi onu şükretmekten alıkor."¹⁴⁴

Özellikle Zemahşeri'nin yorumunu dikkate aldığımızda bu ayet-i kerimede sabrın, azim ve kararlı olmanın yanında yılmama, ümitsizliğe düşmeme, karamsar olmama anlamında da kullanıldığı ortaya çıkmaktadır.

¹⁴¹ Araf, 7/137.

¹⁴² Zemahşeri, *el-Keşşaf*, II, s. 1960.

¹⁴³ Hud, 11/11.

¹⁴⁴ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, III, s. 368.

2.3.2. Kur'an'ın Nüzulü İle Sabır Anlayışının Dönüşümü

İslam dini öncelikle insanın akıl ve kalp ile Allah'a tam teslimiyetini beklemektedir. Bu çerçevede Müslümanın alçakgönüllük, sabır, takva, ihlas, cömertlik, vefa, fedakarlık, adalet gibi bazı erdemlerle donanmasını istemektedir. Cahiliye insanının bütün bu değerleri kabullenmesi, özellikle gururu terkedip alçakgönüllü olması, ırk ve kabile taassubundan vazgeçmesi çok zor bir durumdu. Hatta onun anlayışında böylesi bir durum zillet ve zayıflık göstergesidir. Kur'an-ı Kerim onların bu anlayışını '*hamiyyet-el-cahiliyye*' 'cahiliye taassubu' ifadesi ile dile getirmektedir.¹⁴⁵

Hemen ifade edelim ki İslam kendinden önceki dönemin bütün prensiplerini reddederek toptan bir inkar ve ret anlayışıyla hareket etmemiştir. Yani Cahiliye dönemlerindeki kavramlar bütünüyle reddedilmiş değildir. Ancak tevhid ruhuna uygun olmayan her türlü inanç, amel ve ahlaki ilke ve prensipler reddedilmiş, insani temelde hakkaniyete uygun, tevhidle uyumlu olduğu hal üzere bırakılmış, ıslahı gerekenler de ıslah edilmiştir. Örneğin Cahiliye döneminde var olan kerem, cömertlik, yiğitlik, şecaat, sabır, güvenilirlik ve doğru sözlülük, dürüstlük gibi kıymetli nitelikleri içeren o döneme ait kavram olan '*mürüvve*' yi Kur'an reddetmediği gibi Müslümanlara da tavsiye eder. Kur'an bu kavramları tamamen ortadan kaldırmamış, aynen de kabul etmemiş, onlarla ilgili algılanış biçimlerini tanzim etmiş veya ıslah etmiştir. Böylece bu kavramları İslami birer değer haline dönüştürmüştür. Bu kavramların icrasındaki niyetin ıslahı hususundaki ortaya koyduğu değişim ise asıl meseledir ki; o da sadece Allah rızasının gözetilmesi demek olan ihlastır.¹⁴⁶

Cahiliye döneminde kabile taassubu ya da kabile insanına yaranma adına ya da fahr yani övünme için savaşta, korkmadan yılmadan gösterilen kahramanlık demek olan sabır, İslam'ın indiği ilk dönemden itibaren sadece ve sadece Allah'ın rızası için sergilenen bir değer haline dönüşmüştür. Örneğin vahyin nazil oluşunun ilk dönemlerinde gelen surelerden olan Müddessir suresinde, "*Rabbin için sabret*"¹⁴⁷ buyrularak sabrın yegâne Allah için olmasının gerektiğine temas edilmiştir. Ali İmran suresindeki, "*Nice Peygamberler vardır ki beraberlerinde Allah erleri*

¹⁴⁵ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 133.

¹⁴⁶ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 133.

¹⁴⁷ Müddessir, 74/7.

bulunduğu halde savaştılar da, Allah yolunda başlarına gelenlerden dolayı gevşeklik ve zayıflık göstermediler, boyun eğmediler. Allah sabredenleri sever."¹⁴⁸ ayeti de her türlü çabanın sadece Allah rızasına yönelik olmasının gerektiğini ifade etmektedir.

Cahiliye döneminde savaşan Araplar kabile ruhuna uygun bir anlayışla hareket etmekte idiler. Kur'an'ın nazil olması ile beraber artık bu savaşmadaki gaye, Allah yolunda olmaya ve O'nun rızası doğrultusunda (ölmeye) şehit olmaya matuf olur hale gelmişti. Kur'an ayeti şöyle hitap ediyordu: *"Ey iman edenler! Sabır ve namazla Allah'tan yardım dileyin. Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir. (Bir de) Allah yolunda öldürülenlere (yani şehitlere) ölümler demeyin. Aksine onlar canlıdır fakat siz bunu hissedemezsiniz."*¹⁴⁹ Yani İslam insanın kalbindeki niyetin kabile menfaatine yönelik olan perspektifini değiştirerek, "Allah'a göre, Allah'ın irade, istek ve rızasına uygun" bir hale dönüştürmüştür.

İslam'ın ilk geldiği dönemlerde müşriklerin Müslümanlara uyguladıkları baskılar sadece gösterdikleri fiili müdahalelerle kalmıyor, psikolojik harbin her türlü entrikalarını da sergiliyorlardı. Müslümanları itham ediyorlar, hakaret ediyorlar, onurlarını zedelemeye çalışıyorlardı. Hz. Peygamber de inananların sabretmelerini istiyordu. Güzel günlerin yakın zamanda geleceğine yönelik müjdelerde bulunarak onların psikolojilerini diri tutmaya çalışıyordu.¹⁵⁰ Zira Cenab-ı Hak de benzer ifadeleri benzer psikolojik durumları yaşayan Peygamberine söylüyorlardı. Nitekim ilk inen surelerden olan Müzzemmil suresinde bu duruma yönelik, *"Onların söylediklerine sabret ve onlardan güzel bir şekilde uzaklaş"*¹⁵¹ buyurmaktadır. Keza Sâd suresinde, *"Onların sözlerine sabret ve kulumuz Davud'u, o güçlü olan zatı hatırla. Çünkü o daima Allah'a yönelirdi."*¹⁵² buyrularak Müslümanların sadece Allah için sabretmeleri isteniyordu. Bu sabır çağrısındaki gaye Allah'ın dininin güçlenmesi ve ileride ise yücelmesine yönelik idi. Oysa Cahiliye dönemindeki sabır anlayışında amaç, kabile nazarında nam salmak, ün yapabilmektir.

¹⁴⁸ Âli İmran, 3/146.

¹⁴⁹ Bakara, 2/153-154.

¹⁵⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, s. 93-101.

¹⁵¹ Müzzemmil, 73/10.

¹⁵² Sâd, 38/17.

Bu bağlamda bir değerlendirme yapan İzutsu, Cahiliye dönemindeki sabır anlayışında yaşanan değişimini şu şekilde ifade etmiştir: “Sabır, Cahiliye Araplarında özellikle çöl şartlarında önemli bir erdemdi. Sabır, şecaa yani cesaretin bir parçası ya da daha doğru bir ifadeyle onun aslî bir bileşeniydi. Son derece zorlu hayat şartlarının hüküm sürdüğü çölde, herkesin, sadece yaşamını sürdürmek ve bağlı olduğu kabilesinin geçimini sağlamak için olsa bile, sürekli olarak olağanüstü sabır ve dayanıklılık göstermesi gerekiyordu. Maddi güç elbette gerekliydi ama yeterli değildi; içerden gelen bir şeyle, yani sabırla, kişinin davasından ne olursa olsun vazgeçmemesini sağlayan o bükülmez kararlılıkla desteklenmesi gerekiyordu. İslam bu bedevi anlayışa bir dini perspektif kazandırmıştı. Artık bu cahili anlayış ‘Allah yolunda sabır’ anlayışına dönüştürülmüştü.”¹⁵³

Vahyin nüzulü ile birlikte Cahiliye insanının düşünce, inanç ve ahlakı üzerinde çok ciddi dönüşüm ve değişimler yaşanmıştır. Özellikle hayatın anlamına, hayata bakış açısına yönelik bu değişim doğal olarak insanın kelime ve kavramlara yüklediği anlamlar üzerinde dönüşümler yapmıştır. Zihniyet değişimi ile birlikte kelime ve kavramlara yüklenen anlamlar da değişim geçirmiş; anlam değişmesi, genişlemesi veya daralması yaşanmıştır. Bunun en canlı örneklerinden biri de İzutsu’nun ifade ettiği gibi sabır kavramında yaşanmıştır. Aslında yaşanan sadece bir kelime değişikliği değil bir zihniyet dönüşümüdür.

¹⁵³ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 177.

SONUÇ

Semantik tahlilini yapmaya çalıştığımız sabır kavramının hem cahiliye edebiyatında hem de Kur'an-ı Kerim'de çokça kullanıldığını görüyoruz. Araştırmamızda diğer çalışmalardan farklı olarak özellikle Cahiliye dönemi edebiyatında sabrın kullanım alanlarını ve anlamlarını tespit etmeye çalıştık. Bu husus kavramın Kur'an'daki anlamlarını tespit etme açısından oldukça önemlidir. Zira birçok ayette sabırdan ve sabretmenin azmedilmeye değer işlerden olduğundan bahsedilir. Yine bu bağlamda Yüce Allah'ın sabredenlerle beraber olduğu, onların cennetle mükâfatlandırılacağı, muradlarına erecekleri, en yüksek makamlara erişecekleri, mükâfatlarının hesapsız ödeneceği, Allah'ın onları sevdiği gibi vaadlerle müjdelenirler. Kur'an insanları sabırlı olmaya teşvik etmiş, sabredenlerin övülmeye değer bir vasa sahip olduklarını dile getirmiştir.

Sabır kelimesinin özellikle zor durumlar için kullanılan bir kavram olduğunu görüyoruz. Örneğin düşman karşısında mağlûp olup da esaret altında kalmamak için gayret göstermek, gerekli tedbirleri almak, onurlu ve izzetli durabilmek adına çaba göstermek, düşmanla çarpışmada kararlı olmak, yılgınlık göstermeden direnmek, zor şartlara tahammül etmek sabır kavramı kapsamında ifade edilir.

Cenabı Hak tarafından gelen kaza ve felâketlere tahammül etmek hatta rıza göstermek de bir sabırdır. Çünkü bunlar defî mümkün olmayan hallerdendir. Bunlar için bağırıp çağırmak, sızlanmak veya isyan etmek faydasızdır. Bununla birlikte her türlü bela ve musibet için tedbirleri almak sabrın ifade ettiği anlam çerçevesinde bir ameldir.

Semantik tahlilini yaptığımız sabır kelimesinin Cahiliye dönemindeki şiir, mesel ve hitabelerdeki anlamlar ile Kur'an-ı Kerim'de geçen anlamlarını karşılaştırdığımızda sonuç olarak şunları ifade edebiliriz.

Sabır, İslami dönemde cahiliye döneminde anlaşıldığı gibi tedbirsiz, hazırlıksız, zorba, acımasız bir tarzda saldırmak veya savunmak değildir. Tam aksine hedefe ulaşmak için tedbirleri alarak, karşı tarafta daha çok zayıt vermeden, sadece Allah'ın ortaya koyduğu hudutlar dâhilinde, nefis ve şeytanın vesveseleri sebebiyle gaye ve niyetimizdeki değerlerden sapmadan, zulüm ve zorbalıktan uzak bir biçimde, düşmanı cahili davasından uzak tutarak Hakk'a teslim olmasını sağlamak amacıyla gerçekleştirilen komple bir çabanın adıdır. Bu bağlamda İslam sabır kavramının anlamı üzerinde bir ıslah gerçekleştirmiş, bununla birlikte Cahili Arap kültüründeki

anlamalarını tamamen ortadan kaldırma yoluna gitmemiştir. Sabrın gayesi alanında niyetlerin ıslahı sadedinde bir dönüşüme tabi tutmuş, sabrın anlam alanlarının hepsinde sadece Allah rızasını gözetmenin olmazsa olmaz bir husus olduğunu beyan etmiştir. Bu çerçevede düşündüğümüzde sabır;

Gerekli tüm çaba, gayret ve hazırlıkları yapıp tedbirleri aldıktan sonra Allah'ın imtihanı dilemesi sebebiyle başa gelen doğal afet, bela, hastalık, ölüm, yaralanma, mal ve mülklerini kaybetme vb. sınavlara dayanmak, katlanmak, tahammül göstermek,

Savaş, korku, saldırı vb. durumlar karşısında yılmadan, bıkmadan, azimle direnmek, mücadele etmek, elden geldiği kadarıyla karşı koymak,

Şeytan ve nefsin gerek cinsel şehvete gerekse mide şehvetine karşı iffet ile karşı koyup hayâmızı yitirmeme noktasında kendimizi tutmak, nefsimizi hapsetmek,

Azimle, kararlılıkla, yılmadan Allah'a kulluk yolunda ısrarla çalışmak, taat üzere kalma mücadelesi vermek, bu konuda direnç gösterebilmek,

Her türlü çalışma yapılsa bile herhangi bir nimeti elde etme hususunda acele etmemek, erken davranmamak aksine teennî ile hareket etmek,

İmtihanın artık dayanılmaz, katlanılmaz bir hal aldığı zamanlarda karamsar olmamak, ümitsizliğe düşmemek, Yüce Allah'a sığınma kapısının daima açık olduğu bilinciyle hareket etmek,

Kişinin öfkesinin iyice yükseldiği, aklını kullanabileceği vasıflarının hayli zayıfladığı ve sağlıklı düşünemez olduğu zamanlarda kendine sahip olup, hilim üzere davranabilmek ve

Düşmanın onur ve izzeti ayaklar altına alarak toplum huzurunda rencide etme girişiminde bulunduğu durumlarda bile vakar ve metanet üzere durabilmenin adıdır diyebiliriz.

KAYNAKÇA

Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l Hafâi ve Müzîlû'l İlbaş*, tahkik: Yusuf b. Mahmud el-Hac Ahmed, Mektebetü'l Kuds Yayınları, Kahire, 1351.

Abdülbâkî, M. Fuad, *Kur'an Kelimelerinin Anahtarı*, Timaş yayınları, 1986.

Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

Aksan, Doğan, *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayınları, Ankara, 1998.

Akseki, Ahmet Hamdi, *Ahlak Dersleri*, Üçdal Yayınları, İstanbul, tarih yok.

Âsım Efendi, Mütercim, *Kâmusu'l- Muhît Tercümesi*, çeviren: Mustafa Koç ve Eyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, İstanbul, 2013.

Askerî, Ebu Hilâl el-Hasan b. Abdullah b. Sehl, *Cemheratu'l-Emsal*, Dâru'l Fikr Yayınları, Beyrut, 1988.

Ateş, Süleyman, *İslam Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1992.

Batalyevsî, Ebu Bekr Asım bin el-Eyyûb, *Şerhu Eş'aru's-Şuarâi's-Sitteti'l-Cahiliyye*, tahkik: Nâsıf Süleyman el-Avvâd, İslâmî Neşriyat, Beyrut, 2008.

Bilgin, Muhittin, *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, Anı Yayınları, Ankara, 2006.

Cevheri, İsmail b. Hammad, *es-Sihah Tacü'l-Luga ve Sihahu'l-Arabiyye*, neşreden: Ahmed Abdülgafur Attar, Daru'l-İlm Yayınları, Beyrut, 1979.

Ceviz, Nurettin, *Yedi Askı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004.

Cündioğlu, Düccane, *Anlamın Buharlaşması ve Kur'an*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, tarih yok.

Cürcanî, Ali b. Muhammed b. Ali, *et-Ta'rîfât*, tahkik: İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitab el-Arabî, Beyrut, 1405.

Çanga, Mahmut, *Kur'an Kelimelerinin Anahtarı*, Timaş Yayınları, İstanbul 1986.

Çağatay, Neşet, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Mars T. Ve S. A. S. Matbaası, Ankara, 1957.

Çağrıcı, Mustafa "Azim", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 328-329.

Çağrıcı, Mustafa, *Gazzâlîye göre İslam Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1982.

Çağrıcı, Mustafa "Hırs", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 383-384.

Çağrıcı, Mustafa "Hilim", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 33-36.

Çağrııcı, Mustafa "Kanaat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 289-290.

Çağrııcı, Mustafa, *Kur'an'ın Gelişmesi Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, Kuramer Yayınları, İstanbul, 2017.

Çağrııcı, Mustafa "Sabır", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 337-339.

Çağrııcı, Mustafa "Şecaat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 402-403.

Çetin, M. Nihat, "Şiir", *İslam Ansiklopedisi*, C. XI, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1966, ss. 530-531.

Çiftçi, Adil, *Fazlur Rahman'la İslam'ı Yeniden Düşünmek*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2001.

Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Lügat*, Rehber Yayınları, Ankara, 1990.

Durmuş, İsmail, "Mesel", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 293-297.

Durmuş, İsmail " Şiir ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 144-154.

Elif Efendi, Hasirizâde, *Ennûru'l-Furkan Fî Şerhi Lugati'l Kur'an*, hazırlayan: Mustafa Koç vd., Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015.

Elmalı, Hüseyin, "Hitâbet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XVIII, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 158-160.

Endelûsî, İbn Abdi Rabbih, Ahmed b. Muhammed b. Abd Rabbih, *el'İkdu'l-ferîd*, tahkik: Müfid Muhammed Gamîha, Dâru'l Kütüb el-İlmiyye, Beyrut, 1983.

Ergin, Muharrem, *Büyük Türk Sözlüğü*, Hayat Yayınları, İstanbul, tarih yok.

Fayda, Mustafa, *"İslamiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı"*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Fayda, Mustafa, "Cahiliye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.VII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 17-19.

Ferâhidî, Ebu Abdurrahman Halil b. Ahmed, *Kitabu'l Ayn*, tahkik: Mehdî el-Mahzubî ve İbrahim es-Sâmîrâî, Daru'l Kütüb el-İlmiyye, Beyrut, tarih yok.

Firuzâbâdî, Mecdi'd-Dîn Muhammed bin Yakub, *Kamusu'l-Muhît*, Risale Matbaası, Beyrut, 2005.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Ahmed, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, çeviren: Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınları, İstanbul, 1985.

Guiraud, Pierre, *Anlambilim*, çeviren: Berke Vardar, Multilingual Yayınları, İstanbul, 1999.

Hafâcî, Muhammed Abdü'l Mün'im, *el-Hayâtu 'l-Edebiyye fî 'l-Asri 'l-Câhilî*, Dâru'l-Cîl Yayınları, Beyrut, 1992.

Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, C. I-II, İrfan Yayınları, İstanbul, 1993.

Hâşimî, Seyyid Ahmet, *Cevâhiru 'l-Edeb fî Edebiyat ve İnşâi Lugati 'l-'Arab*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2007.

Heasley, James R. Hurford-Brendan, *Semantics: A Coursebook*, New York: Cambridge Universty, Press, 1983.

İbni Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, çeviren: İzzet Hasan ve Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

İbn Kayyım el Cevziyye, *Medâricu's-Sâlikîn*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1990.

İbn Kayyım el Cevziyye, *Sabredenler ve Şükredenler*, İnsan Yayınları, İstanbul, tarih yok.

İbn Kesir, *el-Bidaye ve 'n-Nihaye*, Mektebetü'l-Mearif, Beyrut, 1990.

İbn-i Kesîr, *Büyük Kur'an Tefsîri*, çeviren: Bekir Karlığa, Çağrı yayınları, İstanbul, 1984.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim el-Afrikî el-Mısırî, *Lisanu'l Arab*, Dâr'ü Sâdir Yayınları, Beyrut, tarih yok.

İbn Yezid, El-Müberred Ebu'l Abbas Muhammed, *el-Fadıl*, tahkik: Abdülaziz el-Meymenî, Dâru'l Kütüb el-Mısriyye Yayınları, Kahire, 1995.

İbn Zekeriyya, Ebu Hüseyin Ahmed bin. Faris, *Mu'cemü Mekâyisü'l-Lüğâ*, Kitabu'l-Fikr Yayınları, Beyrut, 1979.

İsfahani, Hüseyin b. Muhammed b. Rağıb, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, Beyrut, tarih yok.

İsfahani, Hüseyin b. Muhammed b. Rağıb, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*, çeviren: Abdülbâki Güneş, Çıra Yayınları, İstanbul, 2012.

İsfahani, Hüseyin b. Muhammed b. Rağıb, *Ez-Zerîa ile Mekârimiş-Şerîa*, Dâru's-Selâm Matbaası, Kahire, 2007.

İsfahânî, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b.el-Hasen el- Marzûgî, *Şerhu Divânu Hamâse*, Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye Yayınları, Beyrut, 2003.

İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çeviren: Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul 2017.

Kandemir, Yaşar vd., *Riyazü'-Sâlihîn Şerhi*, Erkam Yayınları, İstanbul, 2001.

Karagöz, İsmail vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010.

Karahisârî, Mustafa b. Şemsüddin, *Ahteri Kebîr*, Osmanlı Yayınevi, hazırlayan: İ. İlhami Ulaş ve Abdülkadir Dedeoğlu, İstanbul, 1978.

Kaya, Mahmud "Hitâbet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 156-158.

Kelâbâzî, Ebu Bekr Muhammed, *et-Tearruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1992.

Köksal, Mustafa Asım, *İslam Tarihi*, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1987.

Kuraşî, Ebu Zeyd Muhammed Ebi'l Hattâb, *Cemheratü'l Eşâri'l Arab Fi'l Câhiliyyeti ve'l-İslam*, Neşreden Nehdatu Mısır, Kahire, 1981.

Kurtubi, Ebu Bekr, el-Câmiü Li-Ahkamil-Kur'an, tahkik: Ahmed Abdulhalim, Daruş Şu'ab, Kahire, 1372.

Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*, çeviren: M. Beşir Eryarsoy, Buruc Yayınları, İstanbul, 1997.

Kuşeyrî, Abdülkerim, *Kuşeyrî Risalesi*, Yenişafak Kültür Armağanı, Pozitif Dağıtım, İstanbul, 2009.

Mâturîdî, Ebu Mansur, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, çeviren: Bekir Topaloğlu, İstanbul, Ensar Yayınları, 2015.

Mehdi Muhammed Nasır ed-Din, *Dîvânu Tarafê b. el-Abd*, Dâru'l Kitâbu'l İlmiyye, Beyrut, 2002.

Mevdûdî, Ebu'l A'lâ, *Tefhîmu'l Kur'an*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.

Meydânî, Ebu'l Fadl, Ahmed b. Muhammed en-Nisâburî, *Mecmau'l Emsâl*, Dâru'l Marife, Beyrut, tarih yok.

Mukatıl b. Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, çeviren: Beşir Eryarsoy, İşaret Yayınları, İstanbul, 2006.

Müftüoğlu, Ömer, "Eski Ahid'de ve Kur'an'da "VSY" Kökünün Semantik Açidan İncelenmesi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2004.

Özsoy, Ömer, *Sünnetullah*, Fecr Yayınları, Ankara, 1999.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1996.

Palmer, F. Richard, *Semantik; Yeni Bir Anlambilim Projesi*, çeviren: Ramazan Ertürk, Kitabiyât Yayınları, Ankara, 2001.

Parlatır, İsmail, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-Gayb*, çeviren: Suat Yıldırım, Akçağ Yayınları, Ankara, 1990.

Sâbunî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsir*, çeviren: Sadreddin Gümüş, Nedim Yılmaz, Ensar Yayınları, İstanbul, 1990.

Safvet, Ahmed Zeki, *Cemheretü' Hutabi'l-Arab fi Uşûri'l-Arabiyyeti'z-Zâhire*, Musatafa el-Bânî Matbaası Yayınları, Kahire, 1962.

Sühreverdî, Şihabüddin, *Avârifü 'l-Meârif*, çeviren: Dilaver Selvi, Umran Yayınları, İstanbul, 1995.

Şentemeri, Yusuf bin Süleyman bin İsa, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhili*, yayımcı yok, Kahire, 1963.

Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-Beyan fî Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, Hisar Yayınevi, İstanbul, tarih yok.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Wensinck, A. J. “Sabır”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul, 1966.

Yalar, Mehmet, “*Cahiliye Şiirinin Tarihsel Gerçekliği Problemi*”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XVII, S. 2, Bursa, 2008. ss. 95-120.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, 1971.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, sadeleştiren: İsmail Karaçam vd., Azim Dağıtım, İstanbul, tarih yok.

Yeğin, Abdullah vd., *Osmanlıca Türkçe Lugat*, Tükdav yayınları, İstanbul, 1990.

Yılmaz, Hasan Kamil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1994.

Zebîdî, Muhibbuddin Ebu'l-Feyz Seyyid Muhammed Murtaza, *Tacu'l-Arus min Şerhi'l-Kamus*, Beyrut, 1966.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *Esâsu'l-Belâğa*, tahkik: Muhammed Basîl Uyunu's-Sûd, Dâru'l Kütüb el-İlmiyye Yayınları, Beyrut, 1998.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf*, editör: Murat Sülün, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, İstanbul, 2017.